

С. ҲАЛИМОВ

**ТАЪРИХИ ЗАБОНИ
АДАБИИ ТОҶИК
(АСРҲОИ XI-XII)**

Распределены по
ручкам мозук
~~Список~~

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ МИЛЛИИ ТОҶИК

С. ҲАЛИМОВ

ТАЪРИХИ ЗАБОНИ
АДАБИИ ТОҶИК
(АСРҲОИ XI-XII)

Дастури таълимӣ

С. Ҳалимов.

**Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои XI-XII). — Душанбе:
2002, 96 саҳ.**

© С. Ҳалимов, 2002

ИНКИШОФ ВА ТАВСИЛИ ЗАБОНИ АДАБИ ДАР АСРҲОИ XI-XII ВА ИБТИДОИ АСРИ XIII

Инкишофи забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XII ва ибтидои асри XIII ба омилҳои зиёде алоқаманд аст ва он проблемаҳои зиёдеро дарбар мегирад, ки он то ҳол ба дурустӣ омӯхта нашудааст, ҳол он ки ин масъала на танҳо барои таҷриба омӯзиши забони адабии тоҷик (форсии дарӣ), балки забонҳои дигари эронӣ низ бе аҳамият нахоҳад буд.

Инкишофи забони адабии мо дар ҳар марҳала ба таърихи ворисони забон, инкишофи адабиёти мо, афкори илмӣ-ҷамъиятии мо, маданияти инсондӯстонаи мардуми мо, ба пайдо шудани марказҳои калони сиёсӣ-иқтисодӣ ва маданият, обод шудани шаҳрҳо, паҳн шудани савод дар байни мардум, сазоҷуи аҳли илму адаб барои эҷоди асар ба забони тоҷикӣ саҳт алоқаманд будааст.

Дар ин китоб дар бораи таърихи ду асри инкишофи забони адабии тоҷик сухан меравад. Дар он аввал вазъ ва ҳолати умумии забони адабӣ тавсиф карда мешавад. Дар қисми дигар рафти инкишофи забони адабӣ дар асоси масолеҳи забони жанрҳои гуногун вобаста ба масъалаҳои забони адабии китобӣ ва муносибати он бо забони гуфторӣ дода мешавад.

Забони адабии тоҷик то асри XI як марҳалаи томи инкишофро аз сар гузаронида буд. Дар асри X забони тоҷикӣ шакли хаттӣ-китобӣ гирифта ба забони давлатӣ табдил ёфта ба он назму насри олиҷанобе офарида шуд. Минбаъд ин забони адабӣ ба сарзаминҳои забонҳои эронӣ гайри эронӣ интишор ёфта забони идораҳои давлат, адабиёти бадеӣ, забони осори илмӣ, таърихӣ ва мазҳабӣ гардид.

Таърихи забони мо дар ҳар давра, аз он ҷумла дар асрҳои XI-XII ва ибтидои асри XIII, ки асарҳои жанри услубҳои гуногунро дар бар мегирад хануз пурра омӯхта нашудааст.

Забони адаби дар асрҳои XI-XII асосан анъанаҳои марҳалаи аввали инкишофи худро дар адабиёт давом дода хусусиятҳои асосии худро нигоҳ доштааст. Вале бояд гуфт, ки забони адаби тамоман бе тағйир намондааст ва дар тараққи он омилҳои берунӣ ва дохилии забон бе таъсир намондаанд.

Дар ин давра воқеаҳои зиёди сиёсӣ ва иҷтимоӣ рӯй доданд. Дар охири асри X ҳокимияти сиёсӣ аз дасти Сомониён рафт ва хоки давлат ба ду тақсим шуда ҳокимияти сиёсӣ ва ҳарбӣ ба дасти қавмҳои туркнаҷод гузашт, вале ҳокимияти граждани дар дасти мардумони эронинаҷод мондан гирифт ва забони адабии тоҷик-порсии дарӣ ҳамчун забони давлатӣ ва ҳамчун забони ягонаи адаби дар марказҳои гуногун хизмат намуда, дар ҳар ду тарафи рӯди Омӯ инкишоф меёбад.

Аз тарафи дигар, дар аввали асри XI яқлуктию муттаҳидии забону лаҳҷаҳои мардумони тоҷикӣ форс то андозае ҳалалдор мегардад, зеро ба Моваро-ун-наҳрӯ Хурӯсон ва дигар ҳудудҳои мардумони эронинаҷод сели қалони қавмҳои туркзабон ворид гардида, тадричан дар маҳалҳои тоҷикнишин сокин мешаванд ё дар сарзаминҳои мо бодиягардӣ мекунанд.

Пайдо шудани шахрҳо ва марказҳои нави сиёсӣ маданӣ ба инкишофи адабиёт ва забони адаби мусоидат мекунад. Яке аз марказҳои инкишофи забони адаби шаҳри Ғазнин мегардад, ки он пойтахти сулолаи Оли Носир буд. Дар ин ҷо дар баробари он ки забони тоҷикӣ забони давлатӣ буди адабиёт ба он инкишоф меёфт, кӯшишҳои низ шуда буд, ки "таҳриротӣ девони расоил" ба забони араби гузаронида шавад.

Забони адабии тоҷик баъди асри XI бо суръат инкишоф меёбад ва асарҳои зиёде ба он офарида шуда, услубҳои нави забони тоҷикӣ пайдо шуда тараққи мекунанд. Азбаски ин забон аз ҷиҳати сохти грамматикӣ ва таркиби луғавӣ ба дигар забону лаҳҷаҳои эронӣ наздик буд, дар сарзамини дигар забонҳои эронӣ зуд паҳн

шуда дар он чойхо забони адабиёти бадеӣ, илмӣ ва динӣ қарор мегирад. Суфта будани сохти грамматикӣ ва бой гардидани таркиби лугавии он, кор карда шудани воситаҳои услубии он, аз як тараф, ба нерумандӣ ва сарватмандии ҳуди забон ва таъсири ҳамдигарии забонҳои зиндаи эронӣ вобаста бошад, аз тарафи дигар, офаридани осори зиёд, тарчима аз забонҳои дигар /аз арабӣ/ ба инкишофи забони адабӣ мадад расонд. Дигар ҷои шубҳа нест, ки дар тамоми ҳудуд ва сарзаминҳои мардумони тоҷикӣ форс забони адабии ташаккул ёфта сурати муайян мегирад, ки он аз хусусиятҳои маҳаллу музофотҳои гуногун то андозае дар канор буд. Аҳли илму адаб, шоиру нависандагон дар осорашон аз истеъмоли онҳо парҳез мекарданд. Албатта, ин забони адабӣ аз таъсири лаҳҷаву шеваҳо ва забонҳои хеш бебаҳра наменонд. Чун асоси забони адабӣ забони мардуми Моваро-ун-нахру Хуросон ва шимолии Афғонистони ҳозира буд, лексика ва таркиби фонетикӣ ин ҳудудҳо ба андозае аз забони мардуми Эрони ғарбӣ фарқ дошт. Чунончӣ аз “Сафарнома”-и Носири Хисрав маълум мегардад, ки забони адабии тоҷик-порсии дариро дар асри XI дар Эрони ғарбӣ ҳатто аҳли адаб бо тамоми нозуқиҳои лексикӣ намедонистанд:

“Ва дар Табрез, - менависад ӯ, - Қатрон ном шоиреро дидам, шеър нек мегуфт, аммо форсӣ наку намедонист, пеши ман омад. Девони Мунҷик ва девони Дақикӣ биёвард ва пеши ман бихонд ва ҳар маънӣ, ки ӯро мушкил буд, аз ман пурсид, бо ӯ бигуфтам ва шарҳи он бинавишт...”¹.

Дар инкишоф ва яқхелаю ҳамранг шудани нормаҳои забон воқеаҳои иҷтимоӣ, робитаҳои забонии мардумони маҳалҳои гуногун сабаби омезиш ёфтани лаҳҷаҳо гардид, инчунин савдои байни шаҳрҳо вилоятҳо ба забон бе асар намонда буд. Забони адабии инкишофёбанда дар ин шаҳрҳо ба лаҳҷаи ҳар маҳал, тақдир намекард. Асоси ин забон ҳамон забони адабие буд, ки бунёди он

1. Носири Хисрав, “Сафарнома”, Душанбе, 1970, сах.11.

✓ дар асри X лаҳҷаҳои Моваро-ун-нахру Хуросон гардида буданд. Ба гумони мо, "забони умумии адабӣ" - самара ва маҳсули шаҳрҳо буда ва қисман омехтаи забони дигар маҳалҳо аст, зеро дар ташаккул ва инкишофи он ғайри ғайри фаъол унсурҳои хеле гуногун иштирок намудаанд...

✓ Дар байни лаҳҷаҳои иҷтимоӣ забони дарборҳои шохонӣ амӣронро маҳсули адо мекард. Дар дарборҳо ва доираҳои адабии он (Ғазна, Марв, Бухоро, Хоразм, Моварони Кавказ) одамони соҳибмаълумот, аҳли илму адаб гирд омада буданд, ки забони адабро хеле хуб медонистанд ва ин забони адабӣ вазифаҳои гуногуни ҷамъиятиро ба ҷо меовард.

Дар асрҳои XI-XII ва ибтидои асри XIII ҳудуди истеъмоли вазифаҳои ҷамъиятии забони адабии тоҷик меафзояд ва тавсия меёбад ва дар сарзаминҳои дигар нуфузи он зиёд мешавад. Дар натиҷа ба дараҷаи баланди инкишоф расидан забони тоҷикӣ дар ин марҳала ғӯё бо забони арабӣ дар ҳама соҳаҳо рақобат мекунад ва дар баъзе услубҳо бартарӣ пайдо мекунад.

Чунон ки устод Айни менависад, маданияти Мовароуннахр, Хуросон ва Хоразм пеш аз ҳучуми мугулон ба авҷи аълои худ расида буд: "Дар ҳар кадоми ин шаҳрҳо ва деҳаҳои калони ин сарзаминҳо мадрасаҳо ва китобхонаҳо буда, дар он ҷоҳо олимони толибони илм гирд омада буданд. Инҳо аз фанҳои гуногун истифода мекарданд ва асарҳои илмӣ адабии ҷаҳоншумули худро дар ин ҷоҳо ба вуҷуд меоварданд"¹.

Дар шаҳрҳо таъдоди босаводон меафзояд ва ба хондани осори манзуму мансури тоҷикӣ (порсии дарӣ) шавқу ҳаваси бештаре пайдо мешавад. Китобҳои панду ахлоқ ("Қалилаву Димна", "Қобуснома") таърихӣ, илмӣ дар қатори китобҳои динӣ аҳамияти бештаре пайдо мекунад.

Ҳамин тариқ, забони адабии тоҷик (порсии дарӣ) дар ҳудудҳои аввалии худ муस्ताқилона инкишоф ёфта минбаъд

бинобар пайдоиши марказҳои нави сиёсӣю маданӣ ва адабӣ забони адабии тоҷик дар он ҷойҳо интишорёфта тараққӣ мекунад.

Бо вучуди ҷудошавию муттаҳидшавиҳои Осӣю Миёнаю Хуросон, Эрон, Афғонистон дар атрофи як марказ ё чандин маркази сиёсӣ забони адабии мавҷуда дар ҳудудҳои зиёде асосан нормаҳои имлоӣ ва грамматикӣ худро нигоҳ медорад. Факти мавҷудияти забони ягонаи адабӣ дар асрҳои XI-XII дар ҳудудҳои Моваро-ун-наҳр, Эрон, Афғонистон ва Моварони Кавказ ба идораи ҳукуматҳои Ғазнавиён, Салҷуқиён ва Хоразмшоҳиён вобаста буд.

Бо ин забон назму насри бадеӣ, таърихӣ, илмӣ, динию мазҳабӣ, ҷуғрофӣ, санаду муроҷиату муншаоту васикаҳои гуногун, хулоса ҳама гуна осору рисолаҳои гуногунмазмун навишта мешавад. Доираи услубии забони мо ҳеле васеъ гашта дар илму адабиёт ба забони арабӣ баробарӣ пайдо мекунад. Таъсири забони адабии ин давра барои асрҳои баъдина ҳеле калону пуртаъсир ва ҳеле бобаракат буда, барои инкишофи минбаъдаи забони адабӣ ҳеле муассир будааст. Мафҳуми "забони адабӣ" ва забони адабиёти бадеӣ як чизе нест, бинобар ин мо дар ин китоб то ҳадди имкон материалҳои жанру услубҳои гуногунро дар рисола истифода мекорем.

Аз тарафи дигар, далелҳои забонӣ шаҳодат медиҳанд, ки таъсири забони адабӣ дар ҳамаи музофотҳои калон аст ва самтҳои таъсири он аз Моваро-ун-наҳру Хуросон ба ғарбу ҷануб ва шарқу ҷануб давом мекунад. Қисми ҷануб ҷануби ғарбии Эрон, Моварои Кавказ ва шимоли Ҳинд ба таъсири забони адабӣ, ки ба лаҳҷаҳои Хуросону Мовароуннаҳр таъсир мекард, мекӯшианд, зеро доираҳои адабӣ, аҳли илму адаб нормаҳои ҳамин забонро аз худ намуда онро риоя мекарданд.

Ба ин забон одамони соҳибмаълумот, мансабдорони босавод, шоирону нависандагон, аҳли илм ҳарф мезаданд ва асар меофариданд, ба он ваъз гуфта мешуд, асарҳои гуногун, санадҳои идорӣ навишта мешуданд.

Барои шарҳу маънидоди забони адабии асрҳои XI-XII ва ибтидои асри XIII аз ҳама муҳим масолаҳои забони осори бозмондаи ин асрҳо мебошад. Осори хатии ин давра хеле зиёд мебошад ва он осори манзуму мансур (асарҳои лирикӣ, дostonҳо) таърихномаҳо, осори фалсафӣ, адабиётшиносӣ, динӣ, тиббӣ, фарҳангҳои, тафсири, дузабона ва ғайра то ба замони мо расидааст. Ин осор дар таърихи забони адабии мо мавқеи муҳим дорад ва он дар аксари марказҳои инкишофи худ системаи ягонаву якхеларо менамояд. Вай дар сарзамини паҳноваре бо вучуди бархӯрд бо забону лаҳҷаҳои хешу ғайри хеш дар вазиятҳои гуногуни лингвистӣ вазифаҳои мураккабро ба ҷо меорад ва услубҳои гуногуни он бо суръат инкишоф меёбад.

Ғайр аз ин забони адабии тоҷик дар шароитҳои муайян дар жанру намудҳои осори хатӣ дар шакли соф талаффузи ҳар маҳалу замон сабат нагардидааст. Инчунин забони адабии мо дар ҳамаи ҳудудҳои паҳну интишоршудааш як хел вазифаро адо накардааст. Масалан, дар баъзе ҷо услуби назм вазифаи бештаре доштааст, дар ҷои дигар услуби идорӣ.

Осори хатии забони адабӣ дар асрҳои XI-XII дар назари тадқиқотчи хамчун ҳодисаи яқин намоен намешавад, балки хамчун маҷмуи услубҳои сосиали ва жанрии услубӣ падидор мегардад, ки аз ҷиҳати хусусиятҳои забонӣ аз забони гуфтугӯи мардуми маҳалҳои гуногун то дараҷае фарқ дорад.

Ба таври кӯтоҳу мухтасар шинос шудан ва баҳо додан бо услубҳои забони адабӣ дар асри XI-XII ва ибтидои асри XIII кори басо душвор аст, зеро вобаста ба ин масъала муносибати нормаҳои умумии услубҳои гуногуни забони адабӣ ва хусусиятҳои фардӣ индивидуалии осори муаллифони ҷудогоноро низ дахл намудан рост меояд. Дар асарҳои забоншиносии мо ҳоло ба ин масъала диққати лозим дода нашудааст. Як-ду китобе, ки ҷоп шудааст, дар онҳо масъалаҳои морфология ё синтаксиси асарҳои алоҳида тадқиқ шудааст.

Инкишоф ва тамоилҳои забони адабии моро дар асрҳои XI-XII ва ибтидои асри XIII маданияти инсондӯстонаю гуманистии

мардуми мо ва берун аз он тассавур кардан мумкин нест. Ин майлу гиришихо кувваю нерӯҳои равонбахше буданд, ки ба инкишофи забони адабӣ мадад расонида шаклу намудҳои осори хаттиро муайян менамуданд.

Забони зиндаи асрҳои мазкур барои тасвири маишат, табиат, барои тасвири қаҳрамонони гузашта, шучоат, ишқу муҳаббати онҳо дар осори хаттӣ истифода мешуд ва тамоми воситаҳои тасвириро забони зинда дода тавонистааст.

Масолеҳи лозими забон аз забони зинда, аз анъанаҳои адабиёти лафзӣ фаро гирифта шудааст ё ин ки худи муаллифон офаридаанд, эҷод кардаанд.

Бештар истеъмол шудани калима ва ибораҳои рехта ва воситаҳои тасвир-санъатҳои лафзӣю маънавий худуди таркиби луғавии онро хеле васеъ намуд, асосу бунёд ва инкишофи забон ҳам ҳамон забони ташаккулёфта ва анъанаҳои адабии марҳалаи аввали он ва адабиёти лафзӣи халқ мебошад.

Тӯдоди зиёиён дар шаҳрҳои гуногун меафзоёд ва онҳо аз табақаҳои гуногуни ҷамъиятӣ ба воя расида, малақаҳои забони худро ба адабиёт дохил мекунад. Онҳо забони зиндаи маҳали худ, табақаҳои ҷамъиятии он ва забони адабиро хеле хуб омӯхта будаанд. Равшанфикрони тоҷикӣ форс илмҳои замони худ, забону адабиёти араб, забону адабиёти тоҷикӣ, маданияту таърихи халқи худ ва мусиқии онро ба хубӣ медонистанд ва унсурҳои забони халқ дар осори онҳо шакли адабӣ мегирифт. Қисми дигар саъй кардаанд, ки асарҳои пештарро аз нав кор кунанд ё аз арабӣ ба тоҷикӣ тарҷума кунанд.

Шоирон забони ашъори худро “лафзи дарӣ” ё “алфози дарӣ” номидаанд. Масалан, Фарруҳӣ дар байтҳои зер ибораи “алфози дарӣ”-ро ёд мекунад:

... Хосса он банда, ки монандаи ман буд,
Мадҳ гӯяндаву донандаи алфози дарӣ...

е

Дил бад-он ёфтӣ аз ман, ки некӯ донӣ хонд
Мидхати хоҷаи озода ба алфози дарӣ.

Носири Хисрав забони модарии худ “лафзи дарӣ”-ро хеле азиз доништа онро на дар мадҳи нокасон, балки дар иншои панду ҳикмат ба қор бурдааст.

Ман на онам, ки дар пой ҳукон бирезам
Мар ин қимати лафзи дурри дариро.

Адиб Собир аз замона шикояткунон навишта буд, ки ӯ доди сухан дода бисъёр дарҳои лафзи дариро кушодааст:

Раҳе намонд зи назми сухан, ки наспардам,
Даре намонд зи лафзи дарӣ, ки нақшодам.

Бисъёр муаллифон ба роли худ на танҳо дар эҷоди асар, балки дар инкишофи забон, низ ишора мекунанд: Масалан, Асири Аҳсиқатӣ худро “султони сухан” номидааст. Асадии Тусӣ суханро “фарзанди ҷон” номида, дар офаридани асар бо абри сухан дур(р) мефишонад:

Ман ақиун зи табъам баҳор оварам,
Мар ин шохи навро ба бор оварам...
Бутистоне ороям аз хуш сухан,
Ки ҳаргиз нигораш нагардад кӯхан.
...Сухан, ҳамчу ҷон, э-он нагардад кӯхан,
Ки фарзанди ҷон аст ширин сухан.

Шоир дар шеъри “Мунозира бо араб кунад ба фазл аҷам” ба араби ҳамсухбаташ, ки забони арабиро ситоишкунон бар аҷам (тоҷику эронихо) тарҷеҳ медиҳад, ҷавоб гардонда дар барои мавқеъ ва роли адибони тоҷику форс ва забони адабии мо навиштааст:

Шоир чу гузин Рӯдакӣ он, к-аш бувад абёт
Беш аз саду ҳаштод ҳазор аз дурру девон.
Чун Унсуриву Асҷадиву шӯҳра Кисой
В-онон ки зи Балху ҳади Тусу Раю Гургон,

Дар “Куръон” ҳам порсӣ ҳаст, к-ин ту дар лафз
“Сиччил” ҳамехонияшу “сангу гил” аст он.
Ҳам аз сухани мост басе лафз шуморо
Чун “найза”, ки хонанд ҳаме “найзаги фурсон”.
Мо “шаккар” гӯему шумо “шиккар” гӯед.
Мо “мушк”, шумо “Миски Хутан”, ҳаст фаровон
В-ар лафзи шумо беш ҷӣ бошад, ки зиёдат
На вазъ зи алфоз ба ҳар кишвару булдон.

Дар ҳамин давра осори манзуми султонони сухан Унсурӣ, Фаррухӣ, Асчадӣ, Манучехрӣ, Бобо Тоҳир, Носири Хисрав, Масъуди Саъди Салмон, Умари Хайём, Амъақи Бухорой, ҳаким Саной, Сӯзанӣ, Хоконӣ, Ҷамолиддини Исфаконӣ, Муиззӣ, Адиб Собири Тирмизӣ, Рашидадини Ватвот, Асириддини Аҳсикатӣ, Сайфи Исфарангӣ, Захири Форёбӣ, Анварӣ ва дигарон навишта мешаванд.

Дар забони адабӣ, аз як тараф, калима ва мафҳумҳои пеш аз исломӣ дар лексикаи адабиёт (“Гаршаспнома”-и Асадӣ”, “Вису Ромин”-и Гургонӣ”) аз тарафи дигар, идея ва мафҳумҳои ислом ва тасаввуф инъикос меёбад.

Дар ҳамин давра ба забони тоҷикӣ асарҳои калони манзум, дostonҳои гуногун офарида мешаванд: «Гаршаспнома»-и Асадии Тусӣ, “Вису Ромин”-и Фахриддини Гургонӣ, “Ҳадиқат-ул-ҳақиқат”-и Саной, “Баҳманнома”-и Ҳакими Эроншоҳ, “Ҳамса”-и Низомӣ, “Мантик-ут-тайр”, “Илоҳинома”, “Хусраву Гул”-и Аттор.

Чудои вазифаҳои услубҳои забони адабӣ ба ҳудуди маҳали масолеҳи забон вобастааст. Дар ин давра дар натиҷаи инкишофи босуръати забон, ки вазифаҳои ҷамъиятии он меафзояд, ҳудуди истеъмоли он хеле васеъ мешавад, вазифаҳои услубӣ зиёд мешавад жанрҳои нав пайдо мешавад. Дар натиҷаи ин дигаргуниҳо таносуби шаклҳои мавҷудаи осори хаттӣ тағйир меёбад, дар таърихи забони адабии мо асарҳои гуногуни мансур пайдо мешавад. Дар шаҳрҳои аҳли савод афзуда, доираи муайяни одамон ба хондани китобҳо ба забони модарӣ шавку ҳаваси бештаре пайдо

мекунад ва бо наср китобҳои бадеӣ, панду ахлоқӣ, динӣ, таърихӣ навишта мешаванд.

WC Асарҳои насри дар марҳалаи аввали ташаккули инкишофи забони адабӣ ба миён омада буданд. Вале дар асрҳои XI-XII жанри наср бо суръат тараққӣ мекунад ва муаллифони гуногун дар инкишофи забони насри бадеӣ хизмат кардаанд. Метавон асарҳои бадеии муаллифони зеринро номбар кард:

✓ “Синдбоднома”-и Заҳирии Самарқандӣ, “Мақомоти Ҳамидӣ”-и Ҳамидаддин, “Калила ва Димна”-и тарҷимаи Абулмаоӣ, “Самаки Айёр”-(мураттиб Фаромурзи Арҷонӣ), “Сафарнома”-и Носири Хисрав.)

Мақсади аввали китобҳои панду ахлоқӣ, динию мазҳабӣ ва тасаввуфӣ, гарчи масъалаи идеологӣ буд ва он дар асарҳои муаллифон инъикос меёфт, вале забони адабӣ унсурҳои нави лексикӣ услубӣ пайдо мекард ва он аз ҳикмат ва осори гуногуни динию мазҳабӣ, тасаввуф сарчашма мегирифт. “Қобуснома”-и Унсур-ул-маоӣ, “Канз-ус-солиқин”, “Зод-ул-ориқин” ва “Муҳаббатнома”-и Абдуллои Ансорӣ, “Кимиёи саодат”-и Ғаззоӣ, “Тазкират-ул-авлиё”-и Ағтор, “Асрор-ут-тавҳид”-и Муҳаммад ибни Мунаввар, “Кашф-ул-маҳҷуб”-и Ҳаҷвирӣ аз ҳамина кабиланд.)

осори
Дар асрҳои XI-XII ва ибтидои асри XIII афкори ҷамъиятии мардумони форсу тоҷик хеле тараққӣ намуда асарҳои адабиётшиносӣ, фалсафӣ, тиббӣ ва илмҳои дигар ба вучуд омада, доираи ҳудуди забони адабӣ ва истилоҳоти илмӣ он васеъ мешавад. Ба воситаи ин асарҳо пояҳои услуби илмӣ забонамон устувор мегардад.

Асарҳои илми адабиётшиносӣ “Ҳадоиқ-ус-сеҳр фи дақиқ-уш-шеър”-и Рашиди Ватвот, “Тарҷумон-ул-балоғ”-и Родуёӣ, асари тиббии “Заҳираи Хоразмшоҳ”-и Зайниддин Исмоили Ҷурҷонӣ, асарҳои гуногуни илмӣ “Аттафҳим”-и Абурайхони Берунӣ, рисолаи “Фӣ куллиёти вучуд” ва “Наврӯзнама”-и Умари Хайём, “Ҷомеъ-ул-улум”-и имом Фаҳриддини Розӣ ва “Зод-ул-мусофирин” ва “Хон-ул-ихвон”-и Носири Хисрав, “Ҷаҳор мақола”-и Низомин Арӯзӣ дар ҳамина давра офарида шудаанд.

Аз ин асарҳо мо мебинем, ки таркиби лугавии забони адабӣ хеле инкишоф ёфта, дорои қудрату қобилияти бештаре барои ифодаи ҳодисаҳои ҳаёти маънавӣ ва фикрӣ, дорои воситаҳо ва ифодаи мафҳумҳои абстракт ҳам аз ҳисоби ҳуди забон ва ҳам аз ҳисоби лексикаи забони арабӣ мегардад.

Гарчи то асри XI баъзе лугатҳои тафсири навишта шуда бошанд ҳам (Лугати Абуҳафси Сугдӣ), вале онҳо то замони мо нарасиданд. Фарҳангҳои тафсирие, ки дар он калимаҳои забон гирд оварда шарҳу маънидод шудаанд, ба асрҳои XI-XII мансубанд. Яке аз онҳо “Лугати фурс”-и Асадии Тусӣ мебошад. Дар он як қисм калимаҳо аз осори шоирони асрҳои X-XI ва аз забони зинда, ки дар ҳамон вақт дар ҳама ҷо намефаҳмидаанд, шарҳу тафсир ёфтаанд.

Фарҳангҳои давраи аввал на танҳо таъиноти гуногун: лугати тафсири, лугати синонимҳо, лугати калимаҳои қофия шудани, қомус буданд, балки, пеш аз ҳама, вазифаи асосии онҳо шарҳи калима ва байтҳои аз осори бадеӣ буд, бинобар ин минбаъд фарҳангнависи мо ба адабиёти бадеӣ, махсусан, бо назм сахт марбут будааст.

Дар ҳамин давра лугатҳои дузабона низ пайдо мешаванд. Лугатҳои дузабонаи арабӣ-тоҷикӣ “Албулагот алмутарҷима фил-ил-луғот”, “Китоб-ус-сомӣ фил-асомӣ”-и Абулфазли Майдонӣ, “Муқаддимат-ул-адаб”-и Замахшарӣ “Тоҷ-ул-масодир”-и Бучаъфараки Байҳакӣ таълиф мешавад.

Бо вуҷуди он ки забони адабии тоҷик - порсии дарӣ ба доираҳои гуногун дохил шуда буд, боз доираи истеъмоли он маҳдудият низ дошт, зеро таъсири нуфузи забону адабиёти араб, махсусан нуфузи адабиёти илмӣ ва динӣ он хеле зӯр буд. Дар ҳар сурат мардумони тоҷикӣ форс-ерӯи фикрии зиёде ба ҳарч доданд, то ки ба забони модариашон осори пурбаҳои фаровоне дар услубҳои гуногун биёфаранд. Оре, мо, воқеан бояд эътироф кунем, ки забони адабии тоҷик аз забони арабӣ бебаҳра намондааст.

Ҳамин тариқа, яке аз аломатҳои муҳими забони адабӣ дар асрҳои XI-XII ва ибтидои асри XIII он аст, ки вай хеле қор қардашуда, суфта гардида, поливаленту сервазифа гашта буд.

Инкишоф
Бояд гуфт, ки дар ин марҳала ҳам ҳадди фосиле дар байни забони адабии марҳалаи аввал ва асрҳои XI-XII нест, ки тавонад забони адабии ин давраро аз марҳилаи аввал ҷудо кунад. Забони адабӣ дар пояи забону услуби осори марҳалаи аввал инкишоф ёфта, бо истифодаи ганҷинаи бузурги сухани онҳо тараққӣ ва тавсио ёфтааст.

ос. инкишоф
Аз гуфтаҳои боло маълум мешавад, ки аҳли илму адаб, уламои дин, тасаввуф кӯшидаанд ва ғайрату нерӯи зиёди фикрие ба ҳарч додаанд, то ки он системаи мафҳумҳои гуногун /пеш аз исломӣ, замони худ. мафҳумҳои динӣ. тасаввуфӣ ва ғайраро/ асосан бо лексикаи тоҷикӣ ва қисман бо лугатҳои арабӣ ифода кунанд. Ҳамин тариқа, забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XII дорои сохти грамматикӣ мавзуну мукамал, таркиби лугавӣ бой системаи инкишофёфтаи воситаҳои услубӣ мегардад.

ЛЕКСИКА

Таркиби лугавӣ забони адабӣ дар рафти инкишофи худ тағйиротҳои муайяно аз сар гузарондааст, ки он дар осори хаттӣ ин давра инъикос ёфтааст. Манбаҳои лексикаи забони адабӣ дар асрҳои XI-XII 1) осори хаттӣ аҳли илму адаби тоҷик - осори манзуму мансури бадеӣ, осори таърихӣ, илмӣ, осори динию мазҳабӣ, 2) фарҳангҳои тафсири ("Лугати фурс"-и Асадӣ), лугатҳои дузабона (арабӣ-тоҷикӣ) "Муқаддимат-ул-адаб"-и Абулқосими Замахшарӣ, "Китоб-ус-Сомӣ фил-асоми"-и Абулфазли Майдонӣ, "Тоҷ-ул-масодир"-и Бучаъфарақи Байҳақӣ мебошад.

Пайдоиши лугати тафсири далолат ба он мекунад, ки як қисм калимаҳои осори хаттӣ асри X дар асри XI аз истеъмол баромада будаанд ё доираи васеи истеъмол надоштаанд.

Сарчашмаҳои номбаршуда имконият медиҳад, ки дар бораи таркиби лугавӣ забони адабии асрҳои XI-XII *баррасӣ* илм. мулоҳизаҳо ронд.

Тағйироте, ки баъди асри X дар забони адабӣ ба амал омад, ба шароити сиёсӣ ва таърихӣ ин замон алоқаманд буд. Ҳар

вилояту музофоте, ки гоҳ пайвасту гоҳ чудо мешуд, роҳу равиши инкишофи чудогонае дошт ва ба тараккии забон бе асар намемонд.

Таркиби лугавии забонамон асосан, ду самту равиши инкишоф дорад.

1. Таркиби лугавии забон дар рафти инкишофи худ шароитҳои таърихии замонро инъикос намуда, такмил меёбад ва бой мегардад. Ба ин ходисаи тағйирот дар маънии калимаҳо, таркиби лугавии забон бо роҳи иқтибоси калимаҳо аз дигар забонҳо низ мансуб аст.

2. Таркиби лугавӣ инчунин бо роҳи калимасозӣ, яъне аз захираи мавҷудаи калимаҳои забон бо ёрии аффиксҳо калимаҳои нав ва бо тарзи мураккаб калимаҳои зиёде сохта шудааст: нилгун, пирӯзагун, обгун, нигорин, бунафшазор, суманзор, дӯстгонӣ, бунафшазулф, наргисчашм, тозарӯй, бунафшамӯй, лоларух, некухӯ, некном.

Калимаҳое, ки аз сарчашмаҳои гуногун ба осори хаттӣ дохил шудаанд, дар забони адабӣ барои характеристикаи экспрессивию эмоционалии одамон ба қор рафтаанд: нигор, навбахор, ғамгусор, ситамгор, дилрабой, ҷонфизой, дилкушой, шакарситон, ҷарируй, гулбарг, мохрӯ сарвақад, вафоварз, вафочӯ, вафодор, суманбар, бадандеш, бадонин, бадогоз, баданҷом, бадахтар. Ба ҳамин маънӣ ибораҳои изофии зиёд сохта шудаанд, ки онҳо ҳам барои ифодаи як маънӣ (махбуба) хизмат мекунанд.

Сарви равон, бути бочон, моҳи боравон, хури бихиштӣ, нигори чинӣ, сарви озод, сарви симин, ҷони ширин, хуршеди сухангӯй, хури парирӯй гавҳари ситуда, гулбӯи гуландом, шамшоди озод, моҳи сарвболо, моҳи духафта, моҳи ҳисорӣ (Гургонӣ).

Дар бой шудани таркиби лугавии забон тавсифу тасвири қаҳрамонони лирикӣ (махбуба) ва тавсифи мамдуҳ (подшоҳ ё ягон кас) роли калон бозидааст. Шоирон аз захираи лугавии забон истифода намуда барои характеристика ва баёни ҷиҳатҳои зоҳирӣ, узоҳи онҳо ва ҷаҳони ботинии онҳо калимаҳои зиёде мураккаб сохтаанд: барноқарин, охучашм, шакаршикан, (лафзи

шакаршикан), зулфи анбарфишон, мушкбуй, мушкранг, мушксой, мушкбор, мушкафшон, мушкинuzор, симинораз, кандинлаб, бустондидор, яздоннигор, бедортабъ, равшанрух, мушкогин, симинзанахдон, мушкзулф, фирдавскирдор, масткирдор, чоонталаб, гавхарнигор.

Суманбуе, шабахмуе, балбчуе, чафочуе,
Паридозе, парире, паричехре, парипайкар,
Дилороме, дилорое, гаманчоме, гамафзое,
Накуруе, накурое, ба хусн-андар чахон сарвар.

(Унсурӣ).

Бисьёри ин калимаҳо дар ибораҳои изофӣ низ омадаанд: булбули бадеънаво, булбули навоин, симинбари сангиндил, нуши чонафзо, моҳи наргисчашм сарви моҳманзар, шакли шакарфишон, ✓ луъбати шамшодзулф, насими нофабуй, саби мушкбор, чашми нимхоб, абри гавхарбор, дилбанди парешонзулф, тутии шакарпардоз, мургони андалебнаво (Адиб Собир).

Забони адабии тоҷик дар асрҳои XI-XII дар пеши назари мо ҳамчун забони сарватманд намоён мегардад. Лексикаи он аз калимаҳои иборат мебошад, ки бештар, маънои конкретӣ ва абстракт дорад ва ба ҷаҳони моддӣ, табиат, муносибатҳои ҷамъиятии одамон сахт алоқаманд аст. Унсурҳои луғавии забон аз ҷиҳати пайдоиш асосан тоҷикӣ буда ба ғуруҳи исму феъл мансубанд ва ҳодисаҳои табиатро мефаҳмонад: (офтоб. маҳ, ситора, барф, борон, жола), фаслҳои сол (зимистон, баҳор, тобистон, тирамоҳ), номи ҳайвоноту парандагон (оҳую нахчир, гавазн, тазарв, кабк, мешу буз, шеру гург, бабру паланг, фил, рӯбоҳу сағ, аспу хар), обу замину кӯҳ, сангу рег, оташ, номи дарахтон, калимаҳои мансуби узвҳои бадан (ҷашм. ғӯш, бинӣ, сар, гардан, пешонӣ, даст, бозу, шона, тана, даст, ангушт, пой, ғӯшт, абро, мӯй, дил, чигар. пӯст) аслан тоҷикианд.

Қисми зиёди калимаҳои забонамон ба фаъолияти одамон, фаъолияти ҷамъиятӣ, адабӣ ва маданияти онҳо вобастааст. Ин калимаҳо беш аз пеш афзудаанд, баъзе аз онҳо ба тағйироти

маъной дучор шудаанд. Ҳаёти мардуми мо дар ин давра ба деҳқонӣ, хунармандӣ, богдорӣ, гулпарварӣ, чорводорӣ, таълиму тарбия алоқаманд буд, бинобар ин калимаҳо то андозае дар адабиёт инъикос ёфтаанд.

Як гуруҳ калимаҳои забон ба кишти кори деҳқонӣ, номи зироату рустаниҳо чав, гандум, рӯидан (рустан) разбон, бог, полез, ангур, норинҷ, гул, гулнор, лола, шамшод, турунчу себу бихӣ, суман, сарв, коридан, даравидан, мансубанд ва дар асл тоҷикӣ мебошанд.

Гудозиши маъдан, хунарҳои гуногун, аз филиз сохтани асбоб ва зеварҳои гуногун низ дар осори хаттӣ инъикос ёфтааст ва мо номи бисёр филизхоро мебинем, ки аслан тоҷикӣ аст: пӯлод, мис, арзиз, рӯй (кальагӣ) зар, сим (нукра). Дар ин давра мусиқии халқи мо хеле инкишоф меёбад ва мо номи бисёр охангу навоҳо ва истилоҳҳои мусикиро дар осори хаттӣ мебинем, ки онҳо бештар дар осори манзум инъикос ёфтаанд: зер, бам, аргун, най, навои дурахш. Арҷана, Полезбон, Сарви сихӣ, Кабқи дарӣ, Сарвистон, Тахти Ардашер, Ганҷи гов, Наврӯзи бузург, Навои Басканӣ, Навои Ишкана, Навои "Ҳафт ганҷ", "Ганҷи гов".

Як қисм калимаҳо номи либос, яроку аслиха, ному мафҳумҳои иҷтимоӣ аст. Аз инҳо аз ҳама муҳиму қадимтаринаш ному истилоҳҳои ҳешу таборианд: падар, модар, бародар, писар, духтар, бача, зан, мард, шавҳар, шӯй, хоҳар.

Як қисм калимаҳои истилоҳҳо, мафҳумҳои дини зардуштӣ буданд, ки дар осори хаттӣ ин давра низ давом мекунад: яздон, эзид, габр, муъбад, муъбади муъбадон, нагушок.

Сифатҳои ифодакунандаи аломату хусусият ва номҳои сифатҳои моддӣ аслан тоҷикианд: дароз, кӯтоҳ, танг, баланд, дароз, пур, бузург, хурд, сафед, сурх, кабуд, зард.

Иқтибоси калимаҳо:

Як гуруҳ калимаҳо, ки ба қабат ва гуруҳҳои гуногуни лексика мансубанд, аз арабӣ иқтибос шудаанд.

ИҚТИБОСИ КАЛИМАҲО

Вақте ки сухан дар бораи иқтибоси калимаҳо меравад, даврасро, ки забонамон ханӯз шакли хаттӣ нагирифта буд, набояд фаромӯш кард. Забони тоҷикӣ-порсии дарӣ бо бисъёр лаҳҷаҳою забонҳои эронӣ бархӯрда ба баъзеи онҳо голиб омада буд, бинобар ин баъзе калимаҳои забони тоҷикӣ-порсии дариро /шаҳр, подафроҳ-парфяний/, чугд /сугдӣ, калимаҳои аргунун, наргис, алиос/, дирам-ро ҷунонӣ медонанд.

Бо вучуди ҳамчун синоним истеъмоли шудани баъзе калимаҳои арабӣ дар адабиёт онҳо чанбаи умумистеъмоли пайдо накарданд.

тоҷикӣ	арабӣ	тоҷикӣ	арабӣ
душман	хасм	хок	гуроб
паст	сифла	чодугар	сохир
чудой	фирок	торикӣ	зулмот
гӯша	зод	душвор (сахт)	саъб
ранг	хизоб	моҳ	камар

Калимаҳои иқтибосии арабӣ аз қабатҳои гуногуни лексикӣ иборатанд: калимаҳои абстрактмаъно: /фурқат, қудрат, лаззат, неъмат, ибодат, меҳнат/. хусусияту хислат: оқил, чоҳил, гофил, ҳосид, азиз, зариф, лаим, калимаҳои конкретмаъно: қадаҳ, шамъ, қатра, қавм, фалак, шарбат, қалам/.

Азбаски аҳли илму адаб дар мактабу мадраса забону адабиёти арабро меомӯхтанд, онҳоро забони араб бегона набуд. Ин аст, ки бисъёр номи китобҳо, сарлавҳаи бобу фаслҳо ба арабӣ гузошта шудааст. Аз тарафи дигар, истеъмоли калимаҳои арабӣ дар жанрҳои манзуму мансур фикреро, ки дар он асарҳо ифода мешуд, вобастагӣ дошт. Аз калимаҳои арабии иқтибосӣ, ки бештар исму сифатанд, феълҳои зиёде сохта шудаанд:

Зиёда қардан, дуо қардан, зиёдат гаштан. фориг шудан, хилват қардан, сиёсаг намудан /Гаърихи Байҳақӣ/ маълум гаштан, ишорат қардан, сабр қардан, хабар доштан, эътимод қардан,

хиёнат кардан, қабул кардан, мунқатеъ гардидан, тадоруки корҳо кардан, тахвил кардан, музтариб гаштан, шафоат кардан / "Сиёсатнома"/.

Доҳил шудани лексикаи арабӣ дар тоҷикӣ бо роҳҳои зерин воқеъ гаштааст:

1. Бо роҳи тағйироти фонетикӣ: задаи калимаҳои арабӣ тағйир ёфтааст.

2. Чинсияти калимаҳои арабӣ дар тоҷикӣ аҳамияташонро гум кардаанд ва танвини калимаҳои арабӣ дар тоҷикӣ аз охири калимаҳо меафтад: анбар, косид, катра, атр, насл, ҳикоя-ҳикоят, ривоят.

3. Шаклҳои грамматикӣ гуногуни калимаҳои арабӣ дар тоҷикӣ аҳамият ва маънояшонро аз даст медиҳанд ва бештар ному сифат гумон карда мешаванд: сабр, ҳаҷр, қисса, гароват, сифат, маҳмур, очиз, соҳир.

4. Бисёр калимаҳои арабӣ то ин давра ба таркиби лугавии забони тоҷикӣ дохил гардида, аз онҳо бо ёрии аффиксҳо калимаҳои дигаре сохта шудаанд:

а) гамгин, ошиқӣ, боғамӣ, безарар, беқарор, зарифӣ, киргун, навҳагар, носавоб, б) бо тарзи мураккаб: юсуфсурат, саҳтҷавр, андалебнаво, хушнама, хушҷавоб, абирогин, зарринқабо, некӯлиқо, удафрӯз, акиқлабсанам, бадахд, атласниқоб, ҳозирҷавоб, гайр аз ин аз исму сифатҳои арабие, ки то ин дам дар забони тоҷикӣ қорӣ шуда буданд, бисёр феълҳои таркибии номӣ сохта шудаанд: нишот кардан, ифтиҳ кардан, азми ҳоб кардан, ниқоб кардан, изтироб кардан, иқоб кардан, хизоб кардан, эзоб кардан, ҳисоб кардан.

5. Як гурӯҳи калони калимаҳои иқтибосии арабӣ истилоҳҳои илмӣ, адабиётшиносӣ, мебошад: илми мантиқ, илми фалоҳат, илми таърих, мутаҳаррик, табиат, тарсеъ, таҷнис, тазмин, муламмаъ, мактаъ, мураббаъ, чирм, ҳисм, матлаъ, ҳандаса, мусаллас, зовия.

Истилоҳҳои арабӣ сермаъно буда дар асарҳои муаллифони тоҷик асосан ба як маънои истилоҳӣ ба қор бурда шудаанд.

6. Як гурӯҳ калимаҳои иқтибосии арабӣ калима, нбора ва мафҳумҳои динӣ мебошанд: мӯъмин, ҳур, ҳурият, ҳур-ул-айн,

замзам, равзан хулд, хавзи кавсар, хурони чанат, оби ҳайвон, оби ҳаёт, явм-ул-хисоб. Агар ин калимаҳо дар китобҳои динӣ мафҳумҳои динӣ бошад, дар ашъори шоирони ин давра бештар воситаи тасвир шуда хизмат кардаанд.

Таъсири забони арабӣ дар лексикаи осори ҳаттӣ дар ҳамаи жанрҳо яқсон нест, зеро ҳуди забони тоҷикӣ дорои лексикаи бой буд, ки ҳодисаҳои гуногунро инъикос ва мафҳумҳои мухталифро ифода мекард.

Калимаҳои арабӣ дар забонамон қатори нави синонимҳоро ба вуҷуд оварданд ва ҷуфтҳои синонимии арабӣ /молу хоста, адлу дод, сабру шикобо/ захираҳои услубии забонамонро бой гардонд. Мо дар ин давра системаи муайяни истеъмоли синонимҳои тоҷикию арабию мебинем.

Баъзе ибора ва ҷумлаҳои арабӣ ҳангоми тасвири воқеаҳои динӣ, истинод ба сарчашмаҳо ва гуфтаҳои аҳли дин ё руҳониён, пас аз зикри номи шахси таърихӣ ба қор бурда шудаанд: разиоллоху анху, ҷазоқаллоху хайран, афоллох, субҳонллох.

Забони адабии тоҷик дар сарзаминҳои зиёде на танҳо меҳмони азиз, балки соҳибхонаи бадавлату саховатманде шуда буд.

Дар ин давра асосан имлои калимаҳо устувор мегардад, вале дар имлои баъзе калимаҳо дувариантии дида мешавад /вайрон-берон /байрон/, куз-куж. забон-зуфон, лочувард-ложвард ёва-ёфа/. Аз аввал ки аломатҳои китобатӣ расм нашуда буд, ҳамон тавр давом мекунад.

Дар шаклҳои грамматикӣ калимаҳо тағйироти муҳиме нест, вале ҷамъҳои арабӣ бештар мешаванд. Дар соҳаи услуби бадеӣ забони адабии тоҷик хеле инкишоф меёбад, дорои системаи воситаҳои зиёде тасвири бадеӣ /тавсиф, ташбеҳ, маҷоз, истиора, киноя/ мегардад. Бояд таъкид кард, ки сарчашмаҳои асосии воситаҳои тасвири бадеӣ дар асоси ҳуди забони тоҷикӣ ба вуҷуд омадаанд ва ба эҷодиёти лафзии халқамон сахт вобаста аст. Таъсири воситаҳои эҷодиёти лафзӣ ва забони халқамон дар осори ҳаттӣ ин давра ба ҳубӣ мушоҳида мешавад.

ТАҒЙИРОТИ МАЪНОЙ

Баъзе калимаҳо бо маънои семантикиашон ё бо яке аз маъноҳоиашон аз забони ҳозира фарқ доранд: боз намудан (шарҳ додан, гуфтан, баён намудан), оби (уламо) бурдан, (оброу рехтан, беобрӯ кардан), тоза мондан (сихату солим ва ҷавон мондан) (Роҳат-ус-судур), ғариб-ғайр аз маънои ҳозирааш (ба маънои аҷаб аҷиб, камёб, нодир) омадааст. Дар форсӣ (Эрон) зинда аст.

Бурдию бад-он ғариб додӣ,
К-аз вай сухани ғариб зодӣ

(Низомӣ)

Боз кардан (чудо кардан, қисм-қисм кардан)

Сангак (жола, яхча), мотамгарӣ кардан (мотамдорӣ кардан, азо гирифтан), ашк (дандони ашкӣ). Меҳин (калонтарин, ба маънои сардор. Меҳини дабиристонӣ шумо кадом аст (Асрор-ут-тавҳид), баршумурдан (бад гуфтан, дашном додан)

Агарти маро дасти дашном бурд,
Туро низ чандин баршумурд

(Асадӣ)

Баъзе калимаҳо ба маънои тоҷикиашон инъикос ёфтаанд: хурду калон, (бузург), хунук (сард), тирамоҳ (тирамоҳ-поиз) баъзе калимаҳои форсии эронӣ: чугундар (лаблабу) малола (забонча, шукак).

Баъзе калимаҳо ду варианти навишт (имло) доранд: шанбе = шанбад, зебо = зебох, риман, аҳран = аҳриман, дилсӯз = дилсӯза, гурез = гурег, гуна = гун, чора = чор, парвоз = парвос, парниён = парнун, парешонида = парешоншуда, паран = паранд, осема (саросема).

Дар баъзе асарҳо лексикаи маҳалло аёнани инъикос ёфтааст: Қирми чуй, ки ӯро "ғилҳора" хонанд ва дар Моваро-ул-Шаҳр "гоққирма" хонанд (Низомии Арӯзӣ).

Аз калимаҳои туркӣ ятоқ (нигаҳбонӣ, посбонӣ, навбатдорӣ), хотун, хоқон, аз калимаҳои сугди мағушок низ дида мешавад.

Ҳамин тариқа, сабаби аз ҷиҳати лугавӣ сарватманд шудани забони адабӣ дар асрҳои XI-XII аз он иборат аст, ки аҳли илму адаби тоҷику форс бо таркиби лугавии осори асри X маҳдуд нашудаанд ва онҳо барои ифодаи мазмун ва маъниҳои нави замонашон калима ва ибораҳои нав офаридаанд. Лексикаи осори онҳо асосан тоҷикӣ ва он ҷо ки лугавии тоҷикӣ наёфтаанд, калимаи нав сохтаанд ва калимаҳои аз осори забони арабӣ иқтибос кардаанд.

МУХТАСАР ДАР БОРАИ ЗАБОНИ НАЗМ ДАР АСРҲОИ XI-XII

Чунон ки дар фасли аввал гуфта шуд, забони адабии тоҷик, махсусан забон ва услуби назми бадеӣ дар асрҳои XI-XII хеле инкишоф ва вусъат меёбад. Доираи мавзӯи назм хеле васеъ ва рангоранг /панду ахлоқ, ишқу муҳаббат, ҳасби ҳол, баҳору май, мадҳу ҳаҷв, гулу булбул, тасаввуфу дин/ мебошад. Шоирон ҳамон воситаҳои тасвирии забонамонро ба қор бурдаанд, ки пеш ба қор бурда мешуданд. Забони назм асосан ороиши зиёдатӣ надорад, содда ва ба ақлу эҳти наздик аст, лафзу маънӣ бар якдигар вазнинӣ намекунад.

Бо вучуди васеъ паҳн шудани забони адабии тоҷик шоирони доираҳои маҳалҳои гуногун: Асқадӣ, Унсурӣ, Фарруҳӣ Саной /Ғазна/, Хоқонӣ. Низомӣ /Озарбойҷон/, Гургонӣ. Асадӣ, Хайём, Муизӣ, Анварӣ /Хуросон/, Адиб Собир, Рашиди Ватвот, Сӯзанӣ, Шатранҷӣ, Амъак. Рашидӣ /Моваро-ун-наҳр/ ба забони умумӣ ва ягонаи адабӣ эҷод кардаанд ва дар инкишофу суфта гардидани забони назм ва воситаҳои тасвирии он роли муҳим бозиданд.

Аксарияти шоирони забардаст аз Хуросону Моваро-ун-наҳр /86 нафар/ рӯида, ҳаёти адабӣ ҳам асосан дар ҳамин вилоятҳо давом кардааст. Ин ҳол далолат бар он мекард, ки забони тоҷикӣ-порсии дарӣ дар Моваро-ун-наҳру Хуросон забони оммаи мардуми ин сарзамин бул.

Барои ҳар давраи инкишофи забони тоҷикӣ, аз он ҷумла забони осори манзум, тадқиқи масъалаҳои қабатҳои лугавии он, хусусиятҳои грамматикӣю услубии он сарчашмаҳои пайдоиши онҳо, тағйироти таносуби ғуруҳҳои лексикӣ, процесси таъсири байниҳамдигарии онҳо яке аз масъалаҳои муҳим мебошад.

Процесси инкишофи забони жанри лирика, махсусан газалиёт дар навбати аввал ба он вобастааст, ки ба доираи таркиби лугавии он асосан лугатҳои аслии тоҷикӣ ва калимаҳои зиёди абстрактмаъно кашада мешаванд ва функцияи услубии онҳо меафзояд.

Шоирони маҳалҳои гуногун аз истеъмоли калимаҳои шевагӣ ва шаклҳои маҳаллии калимаҳо ҳазар мекарданд. Ин ҳол далелу гувоҳи умумияту ягонагии анъанавии забони назми мо шуда будааст.

Мавзӯи жанри қасида хеле гуногун буда, эҷодгарони он ҳам аз маҳалу музофотҳои гуногун буданд. Табиист, ки ин ҳолат ба забону услуб ва таркиби лугавии ин жанр беасар намонд, дар қасидаҳои Фарруҳӣ, Манучехрӣ, Унсурӣ, Ҳоконӣ типҳои қабатҳои гуногуни лексикӣро дучор кардан мумкин аст.

Фарруҳӣ забони осорашро “лафзи дарӣ” мегӯяд:

Хосса он банда, ки монанди ман буд,
Мадҳгӯяндаву донандаи алфози дарӣ

Дар байти дигар:

Дил бад-он ёфтӣ аз ман, ки неку донӣ хонд,
Мидхати хочаи озода ба алфози дарӣ.

Шоирон боифтихор забони модаринашонро пуштибонӣ мекунанд ва онро хор шудан намонанд. Носири Хисрав дар ин маънӣ гуфтааст:

Ман на онам, ки дар пой ҳукон бирезам,
Мар ин қимати дурри лафзи дариро.

Асадӣ дар “Мунозираи арабу аҷам” бо ҳисси ифтихор даъво мекунад, ки шоирон Рӯдакӣ, Унсурӣ, Асқадӣ, Кисой ба тоҷикӣ шеър гуфтаанд ва осори онҳо хазинаи бои суҳанхост ва осори онҳо аз осори шоирони араб монданӣ надорад:

Шоир чу гузин Рӯдакӣ он ки-ш бувад абёт
Беш аз саду ҳаштод ҳазор аз дуру девон
Чун Унсуриву Асқадиву шӯҳра Кисой
В-он ки зи Балху ҳади Тӯсу Раю Гургон

Шоир ба араби муҳолифаш ҷавоб гардонда таъкид мекунад, ки забони араб ҳам аз тоҷикӣ (форсӣ) бебаҳра намондааст:

Дар “Қуръон” ҳам порсӣ аст, ин ки ту дар лафз
ҳама “сиччил” хонияшӯ “сангу гил” аст он.

Ҳам аз суҳани мост басте лафз шуморо.
Чун “найза”, ки хонанд ҳаме “найзаги фурсон”,
Мо “шаккар” гӯему шумо “шиккар” гӯед,
Мо “мушк”, шумо “миск”-и Хутан, ҳаст фаровон
В-ар лафзи шумо беш ҷӣ бошад, ки зиёдат
На вазъ зи алфоз ба ҳар кишвару булдон.

Баъзе шоирон ба хизмат ва роли бозидани худ дар инкишофи забони назм ва ба баландии суҳани худ иддао мекунанд: Адиб Собир мегӯяд:

Раҳе намонд зи назми суҳан, ки наспардам,
Даре намонд зи лафзи дарӣ, ки нақшодам.

Бархе аз шоирон офаридани суҳани манзумро кори басо мушқил дониста, онро бо сӯзан кандани кон ташбеҳ кардаанд. Саной мегӯяд:

Ресмон кардаам дилу чоңро
То ба сӯзан кандаам конро

Шоирони ин давра бо таркиби лугавии пешинаи забон пойбанд намешаванд ва ба мавзӯҳои нав даст мезананд ва сухани нав мегӯянд. Дар ин бора Фарруҳӣ гуфтааст:

Фасона гашту куҳан шуд ҳадиси Искандар,
Сухан нав ор. ки навро ҳаловатест дигар.

Баъзе шоирон ба қобилияти калони худ дар иншои наъму наср ишора мекунанд:

Дар назму наср лашкари иқбол рондаам,
Дар қалби он ба фаҳр алам даркашидаам.

(Сайфи Исфарогӣ).

Забон ва услуби қасидаҳои тоҷикӣ дар Моварои Кавказ, ҷануби Эрон, ҷануби Афғонистон ва дигар вилоятҳои ҳамсояи Хуросону Мовароуннаҳр интишор меёфт, аз эҷодиёти даҳониҳои мардуми мо ва худӣ ин сарзаминҳо бе баҳра наменд.

Дар натиҷаи паҳн шудани забон ва адабиёти тоҷик пайдо шудани марказҳои нави сиёсӣ ва гирд омадани аҳли илму адаб ва ба воқеа расидани шоирон аз он маҳалҳо бо таъсири мафҳум ва предметҳои он ҷойҳо воқиғаҳои нави тасвир ба забони назм роҳ меёбад. ки он мафҳумҳо пештар дар забони назм набуданд. Масалан ба ин байти Ҳоконӣ эҳти монед:

Фалак қачравтар аст аз ҳатти гарсо,
Маро дар банд, дорад роҳибосо.

Мавзӯи назми ин давра ҳеле гуногун аст, бинобар ин таркиби лугавии осори манзум қабатҳои гуногуни лексикиро дар бар мегирад:

Шеърдонӣ чист? - Дур аз рӯи ту ҳайз-ул-риҷол
Қоилаш гӯ: хоҳ Кайвон бошу, хоҳе Муштарӣ.

Шоирон бо мақсадҳои тасвири мавзӯ, ифодаи мақсад аз таркиби дугавии мавҷудан забон истифода бурда, калимаҳои нав сохтаанд: Мисраҳои зерини Манучехрӣ, ки дар тавсифи асп гуфта шудааст, танҳо аз калимаҳои мураккаб иборат аст:

Дерхобу зудхезу тезсайру дурбин,
Хушъинону кашхиromу покзоду нехӯй,
Сахтною захмрону ростдасту гирдсум.
Тезгӯшу пахнпушту нармчарму хурдмӯй,
Абрсайру бодгарду раъдбонгу баркҷаҳ,
Кухкӯбу селбуруу шахнаварду рохҷӯй...
Тезҷашм. оҳанҷигар. фӯлоддил, кемӯхтлаб,
Симдандон, ҷохбинӣ, новакому лаҳвруй.

Дар қасидаҳо на танҳо калима ва истилоҳҳои гуногун ба қор бурда шудаанд, балки шоирон барои услуби баланд калимаҳои мураккабе аз номҳои машҳури таърихӣ ва мифологӣ сохтаанд:

Эй қаюмарсбаҳо, подшоҳи Кисроадл,
В-эӣ манучехрлико, хусрави афредуифар.

/Анварӣ/

Аз як тараф, дар забони назм таъсири лексикаи баъзе маҳалҳо мушоҳида шавад, аз тарафи дигар, ҳуди шоирон аз захираи мавҷудан забон калимаҳои дигар /равоком, маъвогаҳ, сарвин, ростин, доягонӣ, дӯстгонӣ, меҳргонӣ, тарсгорӣ, душманком, дӯстком, комгорӣ, пазруфтагорӣ сохтаанд:

Пушаймон шуд зи меҳру меҳргорӣ,
Гузид озадагиву тарсгорӣ.
Агар шохам диҳад, ҳамдостонӣ,
Кунам якҷанд гаҳ нахчиргонӣ.

/Гургонӣ/

Дар ашъори Адиб Собир калимаҳои мураккаби **ҷсумансиришк, шамшодқад, шамшодзулф, меҳргонрух, навбахор-**

чехра, баҳорхона, дар ашъори Асириддини Ахсикатӣ калимаҳои шакарлаб, силсилачунбон, гетинамо, баландкадр, дар “Ҳамса”-и Низомӣ даҳҳо калимаи мураккабро /паридухт, соҳибкулоҳ, шакаррез, хуршедсавор, дардситонӣ, дармондихӣ, тарафгир, чигаркабоб, покдил, ҳалолзода, чодуманиш, райҳоннафас, соҳибхабар, пайгомгузор/ мебинем, ки онҳоро ё шоирон аз забони гуфтугӯи мардум гирифтаанд ё худашон сохтаанд.

Дар забони назм, бо вучуди ин ки имлои калимаҳо устувор гашта шоирон тарзи навишти ягонаи онҳоро дар ҳама доираҳои адабӣ риоя мекарданд, вале баъзан шакли навишти ду варианти калима дар осори баъзеи онҳо дида мешавад: Эҷ - ҳеч, абе - бе, душхор -душвор, подшо - подшоҳ, ёва - ёфа, ворун - ворона, вожгуна -вожгун, духт - духтар, гиё - гиёҳ, гуво - гувоҳ, /«Вису Ромин»-и Гургонӣ/, Ситамгора, /ситамгор/, хунхора /хунхор/, чор /чора/, нагунсор /сарнагун/, кӯж /кӯз/, гиё /гиёҳ/, фаромушт /фаромӯш/, Носири Хисрав; табҳола /табхол/, ложвард /лочувард/, пор /порина/, Фарруҳӣ.

Дар забони назм баъзан дар ду шакл овардани калимаҳо шояд шаклҳои талаффузи маҳалҳои гуногун бошад. аз тарафи дигар, ин ҳолат ба вазну қофияи шеър низ вобастагӣ дорад.

Азбаски баъзе достону киссаҳо аз осори хаттии забони паҳлавӣ сарчашма гирифтааст, лексикаи ин забон ба адабиёт бе таъсир намондааст. Масалан, муаллифи “Вису Ромин” Фаҳриддини Гургонӣ менависад:

... Ва лекин паҳлавӣ бошад забонаш,
Надонад, ҳар кӣ бархонад, баёнаш.
На ҳар кас он забон некӯ бихонад,
Вагар хонад, ҳаме маънӣ надонад...
Кунун ин достони “Вису Ромин”,
Бигуфтанд он суҳандонони пешин.
Ҳунар дар порсӣ гуфтан намуданд,
Кучо дар порсӣ устод буданд.
Бипайвастанд з-ин сон достоне,
Дар у лафзи гариб аз ҳар забоне.

Дар забони ин асар калимаҳои паҳлавӣ аз рӯи зарурат ба кор бурда шудаанд: дошан (ато, бахшиш)

Бад-ин ранчу бад-ин гуфтори некӯ,
Туро дошам дихад эзад ба минӯ,
Ки ман дошам надорам дархӯри ту

Шоир баъзе калима ва номҳои паҳлавиро тарҷума ва шарҳу эзоҳ додааст:

Забони паҳлавӣ ҳар к-у шиносад.
“Хуросон” он бувад к-аз вай хуросад.
“Хуросон” паҳлави бошад “хӯр ояд”,
Ироқу Порсро хур -у барояд.
Хуросонро бувад маънӣ “Хуроёи”
Кучо аз вай хур ояд сӯи Хуросон.

Дар ашъори баъзе шоирон калимаҳои кучагӣ ва ҳатто беодобона хеле зиёд ба кор бурда шудааст. Масалан, девони Сӯзанӣ калимаҳои зиёди гуфтугӯӣ ва беодобонаро дар бар мегирад.

Дар ашъори Сӯзанӣ баъзе калимаҳои туркӣ ба тарзи шӯҳӣ ҳамчун воситаи тасвир дар мурочиат ба маҳбубаи турки ҳаёӣ оварда шудааст, вале ин маънои дар он замон дар забон ҷорӣ шудани калимаҳои туркиро нашоҳад:

Эй турки паричехра. ҷӣ бошад, гар шабе
Ой ба хучраи ману гӯӣ: “Қунак керак?”
Гулрӯи туркиву ман агар турк нестам,
Донам бад-ин кадр. ки ба туркист гул-чечак.
Аз ҷашми ман бар он чечакӣ ту ҷақад сиришк,
Туркӣ мақун, ба куштани ман мақаш начак

Лугатҳои арабиро ба ин ё он андоза дар ашъори ҳамаи шоирон дидан мумкин аст. Албатта дар ин марҳала ҳам дар забони ҷидаи мардум ва гуфтугӯӣ ҳар маҳал миқдори лексикан арабӣ

фарк мекард, ки ин ба эҷодиёти шоирони зодаи ҳар вилояту музофот бе таъсир намонд ва истеъмоли луғоти арабро дар назм аз шахсияти шоир чудо тасаввур наметавон кард. Масалан, истеъмоли калима ва истилоҳҳои арабӣ дар ҳамаи жанрҳои осори Хайёму Носири Хисрав, Адиб Собирӯ Хоқонӣ, Рашиди Ватвоту Анварӣ яқсон нест.

Дар қасидаҳои Унсурӣ калимаҳои арабӣ бештар воমেҳУранд:

... Ямини давлат, к-айёми ў шавад маймум
Амини миллат к-имон аз ў шавад тобон.

Ҳама инояти Яздон ба ҷумла баҳри ўст,
Чӣ баҳра бошад, бошад инояти яздон,
Агар ба қавли фақиҳону аҳли илм равӣ,
Ғузидаш эзиду бо ў ба фазл кард эҳсон

Ҳамин ҳолатро дар қасидаҳои мавзӯҳои дигар дар байтҳои алоҳидаи дигар шоирон дидан мумкин аст:

Аё, зи назми ту олам пур аз уюни тураф
Аё, зи насри ту гетӣ пур аз фууни тухаф

/Абдулвосеи Чабалӣ/

Бар заифу қавӣ имрӯз туй довари ҳақ,
Ҳаст вочиб ғами ҳаққи зуафо бар довар...
Қай бувад, қай, ки зи ақсон Хуросон оранд
Аз футӯҳи ту башорат бари хуршеди башар.

/Анварӣ/

Дар забони назм ибораҳои арабии турфат-ул-айн, дор-ул-кадр, ал-гарик-ул-гарик, хайз-ул-риҷол, малик-ул-арш, малак-ул-мавт, явм-ул-хисоб ҳамчун як калима ба қор рафтаанд:

Малак-ул-мавти ҳар қасе пайдост,
Малак-ул-мавти ман забони ман аст.

/Асириддин/

Дар осори ҳама адибон баъзе ҷумлаҳои арабӣ ҳамчун
материали тайёр - иборати томи рехта ба кор рафтааст:
Ҳошаллилох (паноҳ бар худо), наузубиллох (ба худо паноҳ
мебарем)

Дили пуроташам андарҳами зулфайни ту
Ҳошаллилох, ки оҳанги забони ту кунад

/Адиб Собир/

Наузубиллох, имрӯз мисли Собир нест,
Ки рӯзгор ба ашъори ӯ занад дoston

/Амъак/

Гар ҳама рӯи ҷаҳон зард шуд аз заҳмати ӯ,
Шӯжрлилаҳ, ки кунам сурх рух аз бодаи ноб.

/Фаррухӣ/

Як қисм ибораҳои арабӣ тарҷима ва аз онҳо ба тариқи
тоҷикӣ ибора сохта шудаанд: оби ҳайвон, оби ҳаёт, оби зидагонӣ,
қавсаи қузаҳ, ҳавзи қавсар, равзаи хулд, аҳди шабоб, хулди барии,
равзаи ҷанат, моъи мани, хури ни.

Доҳил ва истеъмол шудани калимаҳои арабӣ ба забони назм
ба вазну сохтори он таъсир накард, сохти синтаксисин онро бечо
ва ковок накард, вале ба туфайли он як қисм лугатҳои пешина, ки
дар осори Рӯдакӣ, Фирдавсӣ ва ҳамасронашон дида мешаванд,
дар ин марҳала аз истеъмол мебарояд ё камистеъмол мегардад.

Бисъёр калима, ибора ва мафҳумҳои динӣ дар забони назм
на ба маънои аввалаи худ, балки ҳамчун воситаи таъсир ба кор
бурда шудаанд:

Гоҳи он омад, ки гардад бог чун хулди барии,
Обдон чун ҳавзи қавсар, гулбунон чун хури ни

/Абдулвосеи Ҷабалӣ/

Лаби нӯшанинӣ ту қавсар шуду рӯи ту бихишт,
Моҷи зулфи ту тӯбо шуду ту ҳуроҷи

/Адиб Собир/

Умри ҷовид тамаъ медорам,
Ки лабаш чашмаи ҳайвони ман аст.

/Асириддин/

Умуман, таркиби лугавии жанрҳои назм гуногун мебошад. Таркиби лугавии қасидаву маснави /достонҳо/ хеле ғайи ва гуногун мебошад. Ҳатто таркиби лугавии ҳар як хели қасида вобаста ба мавзӯаш фарқ дорад. Масалан, дар марсияҳои Фарруҳӣ, Саъди Салмон бештар калимаҳои ифодакунандаи ғаму дард, оху нола, шикоят инъикос ёфтааст.

Оху дардову дарего, ки Маҳмуди малик
Ҳамчу ҳоре дар зерӣ замин резад хор.

/Фарруҳӣ/

Ҳам бад-ин сон гудозадам шабу рӯз
Ғаму темори модару падарам.
Чигарам пора асту дил хаста
Аз ғаму дарди он дилу чигарам

/Саъди Салмон/

Забони қасида ба муҳити дарбор вобастагӣ дошт. Ба ин ё он андоза девонҳои ин жанр ба доираҳои адабии дигар паҳн ва маълум мегардид. Бинобар ин хусусиятҳои забонӣ ва воситаҳои тасвири осори онҳо дастраси ҳама шоирон мегардид. Бо вучуди он ки гоҳо доираҳои адабӣ тамоман аз ҷиҳати сиёсӣ ҷудо буданд, вале шоирон ва доираҳои адабӣ робитаи маънавӣ ва адабӣ доштанд. /Доираҳои адабии Ғазна, Марв, Ширвон, Самарқанд, Бухоро, Хоразм, дар асрҳои XI-XII/.

Дар забони аҳли дарбор лексикаи махсус ба вучуд меомад ва дар доираи маданият ҷамъият ва аҳли адаб интишор меёфт.

Пайдоиш ва инкишофи назми аҳли тасаввуф сабаби пайдоиш ва таракқи забону услуби осори манзум гардид ва дар инкишофи услуби адабиёти суфӣён роли муҳим бозид.

Дар ҷамъияти асрҳои XI-XII, ки аҳоли ба табақа ва синфҳо ҷудо мешуд, аҳли тасаввуф роли калоне надошт. Вакте ки

намояндагони он аз забони тоҷикӣ истифода бурданӣ шуданд, онҳо ба маданияту сарвати забони адабӣ дакка хӯрданд.

Бар хилофи баъзе шоирони дарбор ба забони содда ру овардани онҳо, ба фикри мо, нишона ва ифодаи шуури ватандӯстонаи онҳо набояд бошад, балки як навъ эътирозе ба услуби душвори шоирони асрҳои XI-XII, ки баъзе онҳо барои тасвир воситаҳои бадеии душворро ҷустуҷӯ мекарданд, мебошад. Тарзи зиндагӣ, рӯҳияи онҳо забони араб ва услуби барояшон бегонаю душворро рад мекард. Барои баёни афкор ва фикру андешаи худ, табодули назар бо дигарон шоирони суфӣ /Саной, Аттор/ забони адабии тоҷикиро хеле устодона истифода бурданд ва сарвату боигарии забони зинда дар осори онҳо низ гирд омад.

Унсурҳои лугавии забон ва семантикаи онҳо ҳуди ба худ тағйир намеёбад, зеро вусъату такомули забони адабӣ дар асоси мақсад ва маънои калимаҳо сурат мегирад. Ҳар як унсури забон ва хусусияти семантикии калимаҳо бо таъсири дигар ҳодисаҳо ва унсурҳо аз байн меравад ё пайдо мешавад.

Суфизм дар ҷамъияти феодалии асри миёна дар инкишофи адабиёти ҳагъӣ, ба ин восита дар инкишофи забон ва семантикаи калимаҳо роли калон бозид, бинобар ин муҳаққиқи лексикаи забони тоҷикӣ ба хусусиятҳои лексикӣ-семантикии матнҳои суфӣён бояд бепарво набошад.

Забони ашъори аввалини суфӣёна хеле содда менамояд, сабабаш он аст, ки шунавандагони маҷлисҳои онон асосан одамони бесавод, аҳли савдо ва ҳунармандони камсавод буданд. Бинобар ин суфӣён ва пирон аз забони модарӣ ва воситаҳои соддаи тасвирии он ғайри бурда, ба ҳиссиёти шунавандашон таъсир мерасонданд.

То ин дам аҳли шахр, ҳунармандон, деҳқону деҳқонзодагон, аҳли илму адаб дар асрҳои XI-XII соҳиби маданияти нафису нозуки баланде шуда буданд, ки он дар забон ифода меёфт. Ин назокату нафосати забон дар назм инъикос ёфтааст.

Шоирони ин асрҳо ба масъалаҳои илмии гуногун, фалсафа, риёзиёт, ситорашиносӣ, тасаввуф, дин даст мезананд. Ин сабаб

шуд, ки забони шеъри тоҷик ба як хазинахонаи бузурги пурсиму зари сухан монанд гардад.

Масалан, Анварӣ ҳамчун шоиру сухансарои забардаст дар осораш бисёр мазмунҳои бикр, ташбехоти бадеъ, истиораҳои латифро ба кор бурда, баъзе ашъораш бо истилоҳоти илмӣ омехта, луғоти мушкил ва таркиботи ғайримаънусро¹ дар бар мегирад.

Баъзе аз адیبон ва фозилон девони шоиронро мавриди тавачҷӯх қарор дода ба шарҳу тафсири ашъори мушкили онҳо пардохтаанд ва барои равшан намудани маънои калима ва байтҳои онҳо китобҳо навиштаанд: Масалан, байти зерини Анварӣ ин тавр шарҳ дода шудааст:

Гар Савр чу Ақраб нашудӣ ноқису бечашм,
Дар қабзаи шамшер нишондӣ Дабаронро

“Дабарон... манзили чаҳоруми моҳ аст ва ӯ ситораест бузургу равшан ва сурхранг бар он чашми Савр, ки сӯи машрик аст. ... яъне мамдӯхро он қудрат ҳаст, чашми Гоӣ фалак биканад ва ба ҷои ҷавҳар дар қабзаи шамшер нишонд ва ин ки ин кор нақарда, аз бобати тараҳҳум бар Савр аст, ки мабодо Савр мисли ақраб ноқису бечашм шавад...”²

Шарҳу тафсири луғат ва байтҳои мушкिल्фаҳм боби наво дар таърихи филологияи тоҷик боз намуд. Ин муаллифон на танҳо дар шарҳи маонии луғат ва ибораҳо доди сухан додаанд, балки барои инкишофи семасиология ва лексикографияи тоҷикӯ форс хизмати шоистаеро ба ҷо овардаанд.

Ин назокату нафосати забон дар вилоятҳои гуногун, дар дарборҳо ва доираҳои адабӣ дастраси гурӯҳи муайяни одамон шуда буд, ки ин ба тӯфайли робита ва алоқаҳои адабӣ маданияи байни ин вилоятҳо ба амал меомад. Ғайр аз ин дар доираҳои

1. Шарҳи мушкилоти девони Анварӣ, таълифи Абулҳасани Хусайнии Фарохонӣ. Ба тасҳеҳи Мударрис Разаев. Тоҳрон, 1340, сах. алиф.

2. Хамон асар, сах. 20.

адабие, ки сулолаҳои хеш ҳукумат доштанд, сарзаминҳои зиёдеро фаро мегирифтанд. Аҳли адаби ин доираҳо аз маҳалҳои гуногун будаанд ва онҳо табиист, ки ба забони ҳомиёни онҳо бе таъсир наемонд. Ин таъсир бар зидди лаҳҷаҳои маҳаллӣ буд ва он сабаби пайдоиши забони типӣ барлаҳҷа мешуд.

Ибораҳои рехта ҳамчун яке аз қисматҳои муҳимми таркиби лугавии забон таърихан ташаккул ва таркиб ёфта дар осори манзуми ин асрҳо то андозае инъикос ёфтааст. Дар ғазал, қасида, дostonҳо ибораҳои рехта, зарбулмасалу мақолҳо ҳамчун материали тайёри забон истифода шудаанд.

Даст аз ҳама шустаму нишастам нигарон,
Чун бе ту гузашт, бигзарад бе дигарон.

/Рашидӣ/

Чунон душвор и-ояд мар диламро,
Ки кубад ҳалқа бар дар ошное.

/Амъак/

Кори ситамаат ба чон расидаст,
Ин қорд ба устухон расидаст.
Эй, аз бари ман нарафта меҳри ту, маро
Бо шир фуру шудааст, бо чон биравад.
Дар боги амал ишқи ту подоши аҷал шуд,
Ҳар кас даравад, ҳар чӣ дар он чо ки бикорад.

/Асираддин/

Дар ашъори лирикӣ шоирон бештар ба истифодаи калима ва ибораҳои, ки барои тасвири ҳаётҳои зоҳирӣ ва ҳаётҳои ботинии қаҳрамони лирикӣ, яъне маҳбуба (бо номҳои маҷозии: бут, санам, шивафуруш, маҳваш, моҳру, нигор, сангдил, мӯймиён), узвҳои бадани ӯ (рӯй, лаб, чашм, рух, мӯй, зулф, ораз, чехра) калимаҳо ва ибораҳои, ки маҷозан ба ҳаётҳои меоянд, диққат додаанд: чашм - наргис, наргиси шахло, нагриси маҳмур, наргиси шӯх, наргиси хунқор, лаб-лаъл, лаъли нӯшин, ёқут, ақиқ, ёқути шакарбор, лаъли гуҳарпӯш, рӯй - гул, гулбарг, руҳи рангин, орази

симин, кад - боло, комат - шамшод, комати шамшод, сарв,
санавбар.

Хез, эй бути бихиштиву он чоми май биёр,
К-урдибихишт кард чахонро бихиштвор

/Амъаҳ/

Аз ишки он ду наргису зи меҳри он ду лола
Бехобу бекарорам чун бар гулат кулола

/Саноӣ/

Эй, орази ту чун гулу зулфи ту сунбул
Ман шефтаву фитнаи он гулу сунбул

/Амъаҳ/

Калимаи румӣ ба маънои сафед, зангӣ ба маънои сиёҳ
омадааст:

Чахоно, чодуй, берангу бӯй,
Гаҳ румит биам, гоҳ зангӣ

/Носири Хисрав/

Ба маънои мачозӣ ва киноя омада истеъмол шудани ибораҳо
яке аз хусусиятҳои муҳими забони назми ин давра аст:

Пистаи хандони ту шакар фишонад,
Сунбули пуртоби ту анбар фишонад.

/Асириддин/

Гунудастанд, бар моҳи мунаввар,
Хату зулфайни он маҳруи дилбар.

/Ҷисурӣ/

3-ин гуибади гардида бадафъоли бин,
В-аз чумлаи дӯстон чахон холӣ бин.

/Ҳайём/

Иборан “моҳи мунаввар” ба маънои рӯй, “пистаи хандон”
ба маънои даҳан, “сунбули пуртоб”, ба маънои мӯй, гесу, коқули
зан, “гунбади гардида” ба маънои “осмон”, “фалак” омадааст.

Дар “Вису Ромин” ибораҳои “моҳи суманбӯй”, шамшоди озода, “нарғиси айёр”, “шоҳи санавбар”, гулбарғи хандон, “сарви гуландом”, “сарви суманруй”, “моҳи духафта”, “моҳи бедодгар”, шоҳи пирузгар, “тоҷи саворон”, “рашқи баҳорон”, ба маънои зан, маҳбуба омадааст.

Шоирони тоҷик бар ҳасби завуқи салиқа аз маънои маҷозии калимаҳо истифода намуда, ҷоду, Ҷунрез, хунхор, бебок, соҳир, шӯҳ, фитначӯ, нарғис, бодом, турк, маст барин калимаҳоро барои ифодаи ҷашн ба кор бурдаанд. Калимаҳои гули иор/гулнор/, гули саври /садбарг/ гули насрин, шукуфа, суман, кофур, дебо, баҳор, бихишт, шамъ, аргувино ба маънои “руй” “рухсор”, “рухсора” ба кор бурдаанд.

Калимаи “лаъл”, ақик, ёкут, шароб, обӣ ҳаёт ба маънои “лаб” ба кор бурда шудааст. Ҳамин тавр садҳо калима ба маънои маҷозӣ ба кор рафта, сабаби вусъати доираи маънои калимаҳо ва боигарии забони тоҷикӣ шудаанд.

Дар забони назми ин давра истеъмоли гурӯҳҳои лексикӣ калимаҳо бо мақсадҳои услубӣ мавқеи махсус дорад. Шоирон дар кор фармудани синоним, омониму антонимҳо аҳамияти махсус дода, қабатҳои гуногуни калимаҳо истифода кардаанд.

Омонимҳо дар забони назми ин асрҳо мавқеи муайян дорад:

Тарфи чаман аз тароифа акнун
Бо ҳукми нигори Руму Чин аст.
Рухсораи лола чин надорад,
Дар зулфи бунафша аз чӣ чин аст?
Чун лола шавад зи акси лола
Ангушти касе, ки лолачии аст.

/Адиб Собир/

Дар ашъори лирикӣ шоирон, тасвири табиату олами набототу ҳайвонот, паррандагон бо лексикаи он ҷои муайяно мегирад: баҳору ҳазон, борону жола, боғу бунафша, аргувино, настаран, шамшод, насрин, лолаву савсан сарву санавбар, гулу шақонк, дашту чаман, раз (ток), анор, фохта, тут, оҳу қабку булбул кумрӣ.

Кумриякони ной биёмӯхтанд,
Сулсулакони мушки Гибит сухтанд,
Зардгулон шамъ барафрухтанд,
Сурхгулон ёкут андӯхтанд,
Сарвбунони ҷашни нав духтанд,
3-ин суву 3-он сӯ ба лаби ҷуйбор

(Манучехрӣ).

Образҳои меваҳои рустаниҳо барои ташбеҳи андоми зоҳирии қаҳрамон ба қор рафтааст:

Ду лаб чу нори кафида, чу барги савсан сабз
Ду рух чу нори шукуфта, чу барги лола лол.

Дар шеърҳои Фарруҳӣ баъзе калимаву истилоҳоти ҳиндӣ низ дучор мешавад: Онҳо аз сафарҳои шоир ва ошноӣ ба он сарзамин ва объекти тасвир қарор гирифтани мавзӯҳои Ҳинд дар ашъори ӯ истеъмоли шудаанд: ҷӯҳра (ғулум, дар лаҳҷаҳо ҷӯҳрӣ ба маънои канизак), шора (ҷодар, дастор) лакҳи (рузаи ҳиндуҳо), пупал (номи дарахт) номҳои хоси мавзӯ, қалъа, рӯз: Бихам, Падав, Кандаҳа, Анҳалвора, Вишну, Девалвора, Суманот, Нандо. Вайҳанд.

Дар ашъори Фарруҳӣ зарбулмасалу мақолҳои халқӣ устокорона истифода шудаанд: “Хуфтагонро бибарад об”, “Қур ҷӣ хоҳад ба ҷуз ду дадаи равшан”, “Қўянда ёбанда бошад”, “Оре, чу суҳан нек бувад, мухтасар ояд”, “Ангур аз ангур ҳамегирад ранг”, “Овоз мадеҳ, ки гӯш дорад девор”, “Ошиқ набувад зи айби маъшук оғаш”¹.

Шоирон дар шеърҳои лирикӣ, қасида ва дostonҳо барои тавсифи маҳбуба, мамдӯҳ ё ягон предмет калимаҳои зиёде сохтаанд. Махсусан тавсифҳои персонажи лирикӣ, санаму бути ҳаёли дорон калимаҳои зебои эмотсионалӣ мебошанд.

1. Мирзо Муллоаҳмадов, Фарруҳии Систонӣ, “Довиш”, Душанбе, 1978, сах. 120.

Аксари тавсифҳои предмету шахсо, ки аз калимаҳои мураккаб иборатанд, дар асоси муқоиса ё ташбеҳ ба вучуд омадаанд ва аз маънии аввалии канда шуда бадеият пайдо кардаанд. Масалан, мо дар қасоид ва тағазуллооти Сайфи Исфаранг тавсифҳои зеро мебинем:

Килки маънипарвар, нигорхонаи пурсурат, орзуи ҳардучаҳонӣ, мардуми нозукмизоҷ, қавми тариамон хушкмағз, хунобаҳои дидаи хунгустар, тутии шакарситон, қорвони субҳхез, кимиёи мардумӣ, дулизани сапедафурӯш, фалаки сабзқабо, дидаи наргисмисол, шомии мурассаъкулоҳ, субҳи муламаъқабо, зӯҳраи юсуфлиқо, пайқони барқтоб, бинои ҳуснобод, сарви қасаблӯш, теги шафакранг, товуси гулнигор, дилбари бунафшахат, мавкиби хомуниавард, лаби хушнамак.

Масалан, мо дар ашъори Адиб Собир калимаҳои мураккаби ёсумансиришк, шамшодқад, шамшодзулф, меҳргонруҳ, навбахорчехра, гавҳарнигор, румеразни, раҳшандаораз, парирӯхсор, дар қасидаҳои Сайфи Исфаранг калимаҳои муборактолез, ҳумоюнахтар, гуначасифат, ҷангисол, писгамисол (пистамонанд) атласниқоб, анҷумнигор, ҷоншиқор, зариннуқот, мушқиншубоб, пӯшиданамо, зиндапазмон, оннақирдор, нақшпазир, шакаррез, дар “Ҳамса”-и Низомӣ калимаҳои мураккаби хуршедруҳсор, симиниён, тозарӯӣ, баландном, душманком, сурхруҳсор, ҷигаргудоз, оламафруз, гулзорпарвард, шакарлаб, охутан, офтобшукӯҳ, бихиштирӯӣ, мардумсиришт, маҷнунсифат, лайлиталабӣ, нӯшлаб, дурустгавҳар, қавипушт, синапурҷӯш, ҷодуманиш, райҳоннафас, хуршедсавор, ҷигарқабоб ва гайраро мебинем, ки муаллифон онҳоро ё худ сохтаанд, ё аз забони зинда ба осори хаттӣ ворид кардаанд.

Аксари ин гуна калимаҳо дар байт-ҷумлаҳо ҳамчун тавсиф дар иборати изофӣ омадаанд:

Моҳи сарвқадӣ зулфҷанбар, шамшери гурдақафани шергустар, гирдбоди тундгард, тазарви ақиқрӯӣ, қуланги сафедруҳ, паланги ситезакор, бозуи нилпайқар, баҳори зеборӯӣ, лаъли шакарбор, дилбари бадхӯӣ, душмани бадгӯӣ, нори маҷлисифруз,

хуруси оташинтоҷ, офтоби оламафруз, димоги оташинтоб, моҳи шабафруз, сарвбуни лоларухсор, нигори дилчуй, турки тозиандом, зулфи пуршиканҷ, гуҳари шакарфишон, барки шабнамой, хунобахои дидаи хунгустар, нигорхонаи пурсурат.

Метавон гуфт, ки тавсиф дар пурсарват шудани таркиби лугавии забони назм, умуман забони адабӣ хизмати калон кардааст ва нақши муҳиме бозидааст.

Дар асарҳои адабиётшиносӣ ақидае баён шудааст, ки шоир бояд маъниҳои бадеъро бо алфози хуб баён кунад. Аз ин рӯ шоирон кушиш мекарданд, ки дар ҳусни матлаъ ва мактаъ “лафзи латиф ва маънии ғарибу бадеъ оварад” ва суҳанҳое ба қор барад, ки гушро нахарошад ва таъъро нишот афзояд ва шеър, бо лафзи фасеҳу маънии латиф тамом шавад¹.

Дар осори манзуми ин марҳала истилоҳҳои ситорашиносӣ (Шаҳоб, Қайвон, фалак, Уторид, Зухал, Қаҳқашон, Саъди акбар, Зӯҳра, Занаб, Дабарон, Бирҷис), ному истилоҳҳои мифологию афсонавӣ (Хизр, Қалим, Нӯҳ, киштии Нӯҳ, Масех, Фаридун, ганҷи Фаридун, Заҳҳок, Заҳҳоки морон, Марям, Исо), истилоҳҳои дини Христианӣ (Митрон - митрополит) ҳосалиқ - патриарх, епископ) ҳамчун воситаи тасвир ба ин ё он муносибат истеъмоли шудаанд.

Манбаъ ва сарчашмаи баъзе асарҳо ба мифологияи Юнон рафта мерасад. Масалан, дар “Вомиқу Узро”-и Унсурӣ исмҳои ҳосу топонимҳои юнонӣ (Фулуқрот, Ёнӣ, Шомус, Туфон) ба назар мерасад.

Шоирони асрҳои XI-XII илмҳои замони худро низ хуб медонистанд ва аз онҳо ба хубӣ баҳравар буданд, олимони забардаст ҳам буданд (Ҳаким Носири Хисрав, Умари Хаём). Табиист, ки дониши онҳо аз фалсафа, риёзиёт, ситорашиносӣ, дину тасаввуф дар осорашон инъикос меёфт, лексикаи забони назм хеле рангоранг гардида, забони шеъри тоҷик ба як ганҷинаи бузургу пурсарвати пурсиму зари суҳан таҷдид меёбад.

1. Рашиди Ватвот “Ҳафоиқ-ус-сеҳр фӣ дақоқ-уш-шеър”. Қарими Қишварз. 1600 соли насри порсӣ ҷ. III. Техрон, саҳ. 700-702.

Дар назми ин давра ду тарзи истеъмоли баъзе калимаҳои арабӣ дида мешавад: Калимаҳои арабӣ бо ҷуфти тоҷикиашон ба қор бурда шудаанд:

а/ ба тарзи ҷуфт: аҳду паймон, залилу хор, аслу гуҳар суду нафъ, қадду боло, нақшу нигор, дурру гуҳар, ишқу меҳр, гаму темор, адлу дод.

... Ороста ба дурру гуҳар гӯшу гӯшвор

/Амъақ/

Ҳаргиз накунам меҳру вафои ту фаромӯш.

... Зи ишқу меҳри дигар дилбарон қарона қунам.

/Муиззӣ/

б/ Муродифҳои ҷуфти арабӣ ба қор бурда шудаанд:

Ҳарчанд ҳама ҷавру ҷафои ту хашидам...

/Муиззӣ/

Бо бонги ӯ нишоту тараб сад ҳазор қун.

/Адиб Собир/

в/ ба тарзи алоҳида дар мисраъҳои гуногун; бут - санам, посух - ҷавоб, шигифт-ҳайрон, абр-саҳоб.

Илло ҳаёли он санам симбар намонд...

Он бут, ки бар дилам дари шодӣ фароз қард...

/Муиззӣ/

Шоирон аз хусусиятҳои услубии синонимҳо барои таквияту таъкиди фикр бисёр истифода бурдаанд. Ин ҳол қариб дар ҳама жанрҳои манзуми аср дида мешавад:

Дуруст рафтӣ дар аҳду ваъдаву паймон,

Зиҳӣ, ба аҳди баду ваъдаҳои паймонсуст

/Сӯзинӣ/

Аҳли адаб дар кор фермудани антонимҳо қобилияти калон доранд ва онро ҳамчун воситаи тасвир фаровон истифода бурдаанд:

Дустону душманонро аз ту рӯзи размӯ базм
Шонздаҳ чиз аст баҳра вақти кому вақти кор:
Ному наингу фахру ору изу зилу иушу захр
Шодиву ғам, саъду наҳсу тоҷу банду тахту дор.

/Фарруҳӣ/

Вафо намудӣ аз аввал, чафо кунӣ охир,
Дар он дил он чи наботи суботи қавл наруст.

/Сӯзанӣ/

БАЪЗЕ ХУСУСИЯТҲОИ ГРАММАТИКӢ

Баъзе шоирон бо ёрии суффикси - истон шояд аз рӯи тақозои назм бошад, исм сохтаанд: хумистон, доластон */Манучехрӣ/*, Закотистон */Хоконӣ/*

Дар осори баъзе шоирон ба таври мувозӣ омадани шумораи ду ва исми "рух" дар шакли чамъу танҳо мушоҳида мешавад: ду рух, ду рухон */Манучехрӣ/*

Дар шумораи чамъи исмҳо тафовути куллӣ дида намешавад. Дар жанри қасида чамъҳои арабӣ: афлок, */фалакҳо/*, айём */явмҳо/* автон (ватанҳо), шуҳадо */шаҳидон/* бештар дида мешавад.

Баъзе исмҳои чамъи арабиرو шоирон боз бо суффиксҳои тоҷикӣ чамъ бастаанд:

Мар туро муъҷизотҳои қавист. -

/Фарруҳӣ/

Манозилҳо бикӯбу роҳ бигсил.

/Манучехрӣ/

Дарачаи олии баъзе сифатҳо бо ёрии суф. -ин сохта шудааст: Бехин */бехтарин/*, барин */бартарин/*, кехин */кехтарин-хурдтарин/*, меҳин */калонтарин/*

Чу ангур мар бодаро модар аст,
Равонро ба роҳат беҳин духтаре.

/Адиб Собир/

Беҳин коре, ки андар зиндагонист,
Наҳуқориву ба мардум роҳатрасонист.

/Носири Хусрае/

Чонишини таъинини ҳар бо шумораи “ду” омада шумора
шакли чамъ гирифтааст:

Шаханшах пеш хонд он ҳар дуворо...

/Гургонӣ/

Дар ин асрҳо дар забони назм мавқеи префикси “ҳаме” - суфт
мешавад ва пеш аз феълҳо бештар префикси ме- истеъмол мешавад.

Феъли “хурдан” шояд аввалин бор дар қасидаи Ҳоконӣ бо
префикси **фурӯ**-омада бошад:

Чандин тани чабборон к-ин хок фуру хурдаст...

/Ҳоконӣ/

Дар осори баъзе шоирон чоғардон ба қор бурда шудани
префиксҳои ме,-ва, на-(мувофиқи вазни шеър) дида мешавад:

Нест дар ботини ту ҳеч халал,
Менабинам зи ҳеч навъ илал

/Саноӣ/

Аҳли Сараҳс менашиносанд ҳаққи ман,
То рехлате набошад аз ин ҷойгаҳ маро

/Саноӣ/

Як шакли сигаи шартӣ - хоҳишмандӣ (сигаи дуо), ки дар
шаҳси III танҳо бо ерии морфемаи - од сохта мешуд, дар асрҳои
XI-XII низ давом мекунад:

Ғами ту машаводу бад мабинод.

/Гургонӣ/

Ин сига дар осори Ҳоконӣ дар шахси якуми танҳо низ оварда шудааст:

Бе боги рухат чaxon мабином,
Бе доғи гамат равон мабином.

Шакли бавоситаи феъли "гузарондан" дар шакли "гузоштан" низ дучор мешавад:

Бад-ин гам-андар бигзоштам се соли тамом,
Чунин се рӯз ҳамон гузоштан натвон.

/Фаррухӣ/

Шахси III танҳои баъзе феълҳои замони гузашта дар осори баъзе муаллифон бо - уд дучор мешаванд: шунуд /шунид/, бубахшуд /бахшид/, бигнуд /бигнавид/, дуруд /даравид/.

Зарфҳои эдун, эдар, ҳамедун дар осори шоирони асри XII дар рубой, газал қариб дучор намешавад. Зарфи "басе" дар шакли "басо" омадааст ва баъди он исм бо морфемаи о оварда шудааст:

Басо чашмо ки бар вай гашт гирён...,
Басо талхо, ки ту хоҳӣ чашидан,
Басо ранчо, ки ту хоҳӣ кашидан

/Гургонӣ/

Дар назм шаклҳои имрузаи пешояндҳои содда дар, бе, бар, бо ба қор бурда мешавад.

Дар назм пешояндҳои "бари" ба маънои "ба" "ба назди калимаи" "назди" ба маънои "ба" ба қор рафтааст.

Шаханшахро хуш омад посухи зард,
Ҳамон гаҳ назди Шаҳру номае қард.

/Гургонӣ/

Дар ин марҳала дар ҳар ҳол дар лексика ва грамматикаи забони назм умумият ва ягонагӣ риоя шудааст ва инкишофи забон ҳам дар лексика ва ҳам дар грамматика ба сӯи ягонагӣ давом

кардааст ва ин типӣ забон асосан дар доираи назм риоя шудааст. Аммо бар акс, аз рӯи мулоҳизаҳои умумӣ метавон гуфт, ки дар гуфтугӯи ҳар рӯзаи мардумони маҳаллу вилоятҳои гуногун майли ягонагии забон шояд набуд. Дар баробари ин осори манзуми ин марҳала санади муътабарест, ки майлу риояи забони ягонаи адабиरो таъкид мекунад.

Мувофиқи мулоҳизаҳои боло дар забони назми ин марҳала чанд хусусиятро метавон номбар кард:

1. Пеш аз ҳама, ин забон забони хеле суфта ва коркардашуда буда аз чорчӯбаи лаҳҷаҳо берун аст. Аз як тараф, анъанаҳои забони адабии марҳалаи аввалро давом медиҳад /вале таркиби лугавии забон тамоми пойбанди анъана нест/, аз тарафи дигар, ин типӣ забон аз калима ва вариантҳои он ва шаклҳои грамматикӣ, ки хусусияти маҳаллӣ доштанд, ҳазар мекунад ва ин ҳолат аҳамияти ҳалқунанда дошт. Аз ҷиҳати ташаккул забони адабии мо аз лаҳҷаҳои маҳаллӣ болотар рафт, вале дар ҳамаи ҳудудҳо тамоми як ҳел нуфуз надошт ва як ҳел намонд, дар ҳар ҳел вай пойбанди анъанаҳои хаттӣ буд.

2. Як қисм лугатҳои, ки дар осори Рудақӣ, ҳамасронаш ва Фирдавӣ истеъмол шуда буд ё аз истеъмол мебарояд ё камистеъмол мегарданд, ҷои як қисми онҳоро лугатҳои арабӣ гирифта нисбат ба лугатҳои тоҷикӣ бештар қор фармуда мешаванд /қад-боло, шигифт-хайрон, адл-дод, ақл-хирад, фикр-андеша, рӯх-равон/.

3. Шоирони ин асрҳо шахсони соҳибмаълумоте буданд ва ин донишашон дар забони шеър нуфуз пайдо мекунад. Истилоҳҳои гуногуни фанӣ /ситорашиносӣ: ҳамал, савр, харчанг, хирси кехтар, хирси меҳтар, Тарозу, Камонвар - дар "Вису Ромин"/, ҳамин гуна лугатҳо дар осори Анварӣ, Ҳоконӣ, Хайём/ дучор мешаванд.

4. Аз ҷиҳати синтаксисӣ забони назм хеле раван ва софу ҳамвор аст.

БАЪЗЕ МУЛОҲИЗАҶО ДАР БОРАИ ЗАБОН ВА УСЛУБИ ОСОРИ МАНСУР

Дар асрҳои XI-XII асарҳои гуногун ба майдон меоянд. Онҳо бо гуногунии таркиби луғавӣ, конструксияҳои синтаксисӣ, хусусиятҳои грамматикӣ ва имлои нисбатан устувор гардидаи калимаҳо гувоҳи боигарии забони адабии асрҳои XI-XII мебошад. Забони адабӣ, дар воқеъ, дар таркиби худ ҳам сарвати марҳалаи аввал, ки асрҳо чамъ шуда буд ва ҳам калимаҳои навро фаро гирифта мукамал мегардад. Осори зиёди мансур: бадеӣ, таърихӣ, илмӣ, динӣ ва ғайра далели инкишофи вусъати забони адабии тоҷик мебошад. Забони осори мансур содагии давраи аввалро нигоҳ медорад. Дар байни осори хаттии ин давра "Сафарнома"-и Носири Хисрав ҷои алоҳидаро мегирад ва аз "лағифгарин осори насри тоҷикӣ аст". Ин асар аз ду ҷиҳат, ҳам аз ҷиҳати таркиби луғавӣ ва ҳам аз ҷиҳати сохти грамматикӣ барои таърихи забони адабии мо аҳамияти калоне дорад.

Аз аввали инкишофи забони насри мо хусусиятҳои табиӣ, дар истеъмоли калима, ибора ва ибораҳои рехта, риояи синтаксиси равони забони тоҷикӣ асосан дар осори мансур ва ҳикояҳои бадеие, ки дар дохили асарҳои таърихӣ, дидактикӣ /"Қобуснома", "Наврӯзнама", "Зайн-ул-аҳбор", "Таърихи Байҳақӣ", "Сиёсатнома"/ оварда шудаанд. бештар дида мешавад.

Ҳикоя ҳамчун жанри бадеӣ имконияти фаровоне дошт ва дари он ба рӯи забони зинда бештар боз буд:

"Писарат Тохир, дигаргуна шудааст ва бод дар сар карда ва ҳештанро намешиносад. "Таърихи Байҳақӣ". Гандапир чун Маликро танҳо ёфт, аз паси хорбун бархост ва пеши малик давиду кисса бардошту гуфт:

— Эй малик, агар ҷаҳондорӣ, доди ин пирзани заифа бидех ва киссаи ӯро бихону холи ӯро бидон /"Сиёсатнома"/.

Чунон ки гуфтем, забони адабии мо дар асрҳои XI-XII дорони осори манзуму мансури бадеӣ, илмӣ, таърихӣ, динӣ ва ғайра мегардад. Аз рӯи материалҳои жанрҳои назм, наср тадқиқу

муқаррар ва муайян намудани нормаҳои забони адабӣ дар ҳар марҳала кори муҳим мебошад. Махсусан масолаҳои лингвистии ин осор (лексика ва синтаксис) аспекти омӯзиш бояд қарор гирад. Дар баробари ин аз назар гузарондани фактҳои экстралингвистӣ-муносибати лаҳҷаҳои маҳалҳои гуногуни забон нисбат ба забони адабӣ низ аз ҷониби ҳамаи муҳим аст.

ЗАБОН ВА УСЛУБИ НАСРИ БАДЕИ ДАР АСРҲОИ XI-XII

Адабиёти бадеи яке аз намудҳои ва ё шаклҳои адабиёт (осори хаттӣ) мебошад, бинобар ин забони осори бадеи ҳам яке аз намудҳои шаклҳои забони адабӣ мебошад. Аммо бояд гуфт, ки забон ва услуби осори мансури бадеи дар ҳар аср замон, аз он ҷумла, дар асрҳои XI-XII як ҳодиса ба худ хоси мураккабе мебошад, ки ғайр аз умумияти забонӣ бо дигар услубҳои боз тафовутҳои хосе низ дорад.

Забони адабиёти бадеи унсурҳои гуногуни лексикаро фаро мегирад. Ин унсурҳои лугавӣ маҳз дар адабиёти бадеи инъикос меёбад. Ин ҳолат барои таърихи забони адабӣ аҳамияти калон дорад. Дар ҳар давра мафҳуми забони адабӣ ва забони адабиёти бадеи як чиз нест, вале забони осори бадеи дар ҳар марҳала дар таърихи инкишофи забони адабии мо роли муҳим бозидааст.

Аз асри XI сар карда забони насри бадеи тоҷикӣ бо суръати инкишоф меёбад. Дар ин марҳала осори зиёде дар жанри ҳикоя, қисса, достонҳои навишта мешаванд. Дар инкишофи насри бадеи на танҳо нависандагон муаллифони “Мақомоти ҳамидӣ”, “Синдбоднома”, “Сафарнома”, “Қалилаю Димна” (тарҷимаи Абулмаолӣ), хизмат мекунанд, балки муаррихон, олимони гуногун низ роли муҳим бозидаанд.

Аз ҳикояҳои қиссаҳои дохили “Қобуснома”, “Сиёсатнома”, “Ҷаҳор мақола”, “Наврӯзнома”, “Таърихи Байҳақӣ” ва дигарон маълум мешавад ва метавон гуфт, ки забон ва услуби адабиёти бадеи мансур ба дараҷаи баъдане таракқӣ карда будааст. Аксар дар ҳикояҳои хурд воқеаҳои ҳодисаҳои, лаҳҷаҳои ҷудогонии ҳаёти

одамон тасвир ёфтааст. Умуман асарҳои мансури бадеӣ нақлу тасвири воқеахоро дар бар гирифта, ҳама чиз гоҳ ба таври оддӣ гоҳ ба таври лирикии ҳаяҷонбахш ва гоҳ бо эмотсияи баланди ҷозибадор тасвир шудааст:

Дар миёни маҷлис аз... Умар (Хайём - С.Х.) шунидам, ки гуфт:

— Гури ман дар мавзее бошад, ки ҳар бахоре шамол бар ман гул афшон мекунад. Маро ин суҳан мустаҳил намуд ва донистам, ки чун ӯ газоф нагуяд. Чун ба Нишопур расидам, ҷаҳор сол буд, ки то он бузург рӯй дар ниқоби хок кашида буд ва олами суфло аз ӯ ятим монда буд ва ӯро бар ман ҳақи устодӣ буд. (Низомии Арӯзӣ “Ҷаҳор мақола”).

Бисъёр ҳикояҳои бадеии дохили асарҳои гуногуни мансур муъҷаз, образнок ва содда ҳам мебошанд: Ҳикоят. Шунидам, ки Соҳиб Исмоил... рӯзи шанбеҳе буд, дар девон чизе ҳамнабишт. рӯй сӯи котибон карду гуфт:

— Ҷар рӯзи шанбеҳе ман дар котибии хеш нуқсон мебинам, аз он ки рӯзи одина ба девон наёмада бошам ва чизе нанавишта бошам. Он якрӯза тақсирро дар ҳештан таъсир мебинам. (“Қобуснома”-и Унсур-ул-маолӣ).

Дар ташаккул ва инкишофи забон ва услуби ҳикояҳо роли асосиро адабиёти даҳанакии халқамон. фолклори бою қадими он ва то андозае адабиёти араб бозидааст:

Ҳикоят. Сомӣ Наримонро пурсиданд, ки эй пирузгар солор, ороиши разм чист. Ҷавоб дод, ки нури Ҳамиди шоху дониши сипаҳбуди борой ва мубориз. Хунаре, ки зирех дорад ва бо камон ҷанг ҷӯяд. (“Наврӯзнама”-и Хайём)

Забони ҳикояҳои ҷудогона дорони тасвирҳои бадеии хушобуранг мебошад, ташбеҳу тавсифҳои пуробуранг доранд:

... дар саводи (атрофи) Ҷарӣ (Хирот) саду бист лавн ангур ёфта шавад, ҳар яке аз дигаре латифтару лазизтар ва он ду навь аст... Яке - парнаён ва дуюм - калаичарии тунукпусти хуртақаси бисъёроб... сиёҳ чун қиру ширин чу шакар ва аз-аш (аз ӯ) бисъёр битавон хӯрд. (“Ҷаҳор мақола”-и Низомии Арӯзӣ)

Ҳикояҳо ҳамчун жанри бадеӣ дар ҳамон аср имконияти фаровони забонӣ доштаанд ва дари он ба рӯи забони зинда бештар боз будааст.

... Гандапир чун маликро танҳо ёфт, аз паси хорбун бархост ва пеши малик давиду қисса бардошту гуфт:

— Эӣ малик, агар чаҳондорӣ, доди ин пирзани заифа бидех, ва қиссаи уро бихону холи уро бидон. (“Сиёсатнома”-и Низом-ул-мулк).

Баъзан дар асарҳои мансури бадеӣ ва таърихӣ аз он ҷумла дар “Синбоднома”-и Заҳриддин дар мавриди васфи ягон кас ё персонаж ё ягон маҳаллу ҷой нависанда риштаи каломро ба дасти шеър медиҳад ва баъди он ба наср гузашта дунболии фикр ё воқеаҳоро бо наср ифода менамуд.

Чавон он ҳусну латофат ва лутфу зарофат бидид, волаву муттаҳайир шуд ва бо худ гуфт:

— Магар зӯҳраи заҳро аз куббаи ҳазро (осмон) ба паст омадааст ё малак аз фалак қасди маркази замин кардааст... байт (рубой)

Моҳ аз руҳи ту шикаст ҳангомаи ҳеш,
Мушк аз хати ту дар об зад номаи ҳеш.
Болои ту хонд сарвро хомаи ҳеш,
Гул рӯи ту дид, ҷоқ зад ҷомаи ҳеш.

(Аз “Синбоднома”-и Заҳриддини Самарқандӣ)

Таркиби лугавии “Сафарнома” ниҳоят ранго-ранг аст, зеро нависанда дар мусофирати худ ҷою маҳалҳои гуногун, шаҳру мамлақату мардумони гуногунро мебинад ва тарзи зиндагии мардумон, ободии шаҳро, иморату биноҳо, аз ҷӣ сохта шудани онҳо, қасбу ҳунармандӣ, деҳқонӣ, кишту зироат, боғдорӣю меваҳо ҳамаро тасвир намуда ном мебарад.

Азбаски қисми бисери сафари ӯ дар мамлақатҳои араб мегузарад, табиҷет, ки дар асар номӣ бисер маҳаллу мавқеҳо, топонимҳои микронимҳо бо забони арабӣ сабт шуданд. Дар асар

номҳои моҳо ва солшумории тоҷикӣ (форсӣ), арабӣ низ омадааст. Пеш ё баъди зикри номҳои подшоҳон, амирон ё пешвоёни дини ислом ё рӯхониёни гузашта баъзе ибора ва ҷумлаҳои арабӣ айнан оварда шудаанд. Баъзе оято аз “Қуръон” ба муносибате низ сабт шудааст.

Дар асар калимаҳои дучор мешавад, ки баъзеи онҳо ҳоло дар тоҷикӣ: (бодиринг, тунук, шӯх (чирк), эзор, тағора, ёристан, хишт, покизагӣ, хурд, дама(сардбод) ва баъзе калимаҳои дар форсӣ (Эрон) (хиёр, зилу (гилем), ҷугундар (лаблабу), дарё (бахр), бадрака (гусел), гӯд (ҷуқурӣ), қучак (хурд) истеъмол мешаванд.

Дар асар истилоҳҳои гуногуни илмию фанӣ кам нестанд. Вале аксари онҳо арабианд: арз, тӯл, мад, ҷазр, бурҷ, санги саҳра, арш, мураббаъ, руҳом, дараҷа, кубба, меҳробу мақсура, амирулҷайш (сарлашкар), қибла, тиб, нучум, мантик... баъзеи онҳо тоҷикӣ кунгура, газ, фарсанг мебошанд.

Баъзе калимаҳои ду шакли имло доранд: тағора // тағор, бора // бору (девор).

Аз ҷиҳати семантикӣ баъзе калимаҳои бо яке аз маъноҳояшон аз забони ҳозира фарқ доранд: ниҳодан (воқеъ шудан), дарё (бахр), галаба (гавго, галогула).

Бо ёрии суф. - истон аз исми калимаи дигар сохта шудааст: Хурмоистон (хурмозор), Нахлистон (дарахтзори нахл (хурмо)).

Бо феъли хӯрдан ва калимаи таҳайюр феъли таркибӣ “таҳайюр хӯрдан” (“ҳайрон мондан”) сохта шудааст.

Дар “Сафарнома” феъли оғозии “гирифтан” барои ифодаи оғозу давоми амал дар шакли аорист (сигай шартӣ-хохишмандӣ) ба ду маънои грамматикӣ: ҳам ба маънои сигай хабарӣ ва ҳам ба маънои сигай шартӣ-хохишмандӣ омадааст. Ва чун офтоб ба саратон равад, оби Нил зиёд шудан гирад. (Сигай хабарӣ) -- Ва чун об кам омадан гирад, мардум бар паи он меравад. (сигай шартӣ-хохишмандӣ).

Қисми номи баъзе феълҳои таркибӣ дар шакли ҷамъ оварда шуда ба такрору давомнокии амал далоят мекунад: ба муқаррамотҳо қард ва қарамҳо намуд ва бо ҳам бахшо қардем.

Дар асар пешоянди мураккаби изофии лаб-лаби дида мешавад, ки дар забони адабии ҳозираи мо серистеъмол аст.

Воситаи алокаи байни аъзоҳои чидои ҷумла ва ҷумлаҳои мураккаб асосан бо ёри пайвандаки “ва” “у” сурат гирифтааст. Ҷумлаҳои нав низ бо “ва” сар шудаанд: бар султон зулм ва ҷавр кунад ва на чизе пинҳон ва кушода дорад.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ (ҷумлаи пайрав бо сарҷумла), аксар бо ёри пайвандакҳои “ки” ва “чун” робитаи синтаксисӣ доранд.

Шабе дар хоб дидам, ки яке маро гуфт. Чун аз хоб бодор шудам, он ҳол тамом дар ёдам буд.

Ҳамин тарика, забони насри бадеӣ дар асрҳои XI-XII шакли муайян мегирад дар жанрҳои гуногун осори зиёди бадеӣ навишта мешавад. Дар байни онҳо “Сафарнома”-и Носири Хисрав ҷои алоҳидаро мегирад ва ба гуфтаи Малик уш-шуаро Баҳр “латифтаррин осори насри форсӣ (тоҷикӣ -С.Ҳ.) аст”.

Муаллифи “Синбоднома” дар муқаддима ишора мекунад, ки китоби “Синбод” аз тарафи ҳакимони Аҷам навишта шудааст ва дар саҳифаҳои он ақлу хирад, аҷоиботи афкори ҳакимон, ганҷинаи хиради мардум инъикос ёфтааст.

✓ “Синбоднома” аввал ба забони паҳлавӣ навишта шуда будааст ва дар аҳди Сомониён онро Амир Абулфавориси Фанорӯзӣ ба тоҷикӣ тарҷима намудааст, вале забони асар содда ва аз тазйну ороиши бадеӣ ҳолӣ ва ори будааст.

Заҳириддин ҳангоми аз нав кор кардани асар онро бо обу ранги нави бадеӣ ороиш медиҳад. Дар он синонимҳои танҳову ҷуфт, антонимҳо, калимаю ибораҳои ҳамоҳангу ҳамвазн, яъне ҳамҷофияро ба кор бурда, шеърӯ зарбулмасал ганду ҳикматро гуногунро ҷой додааст.

Нависанда “Синбоднома”-и тарҷимашударо бо дурӯзи “Ороставу музайян сохта перояи маъонӣ барбаста” ба инъишорӣ ва ки лугатҳои забони мо дар забон ҷорӣ бошад ва “ин китоб ба анвори ӯ мундарис (кӯхна) нагардад”.

Имлои баъзе калимаҳо аз забони ҳозира фарқ дорад: авгандан (афкандан), гармова (гармоба), найранҷ (найранг), бихӯ (шакли талаффузи тоҷикӣ, дар форсии Эрон - бех), душвор (душвор).

Маънои баъзе калимаҳо низ аз забони ҳозира фарқ мекунад: киса (халтаи пурзари ҷудоғона, ҳамён), гамдашир (аҷуза, кампир), дуруст (пул, зар), ёр (ҳамроҳ, рафиқ), меҳнат (азобу ранҷ), дарвақт (даррав, ҳамон замон), мазидаш (лапидан, чашидан), гавзи нуда (чормағзи пӯч).

Дар “Синбоднома” калимаҳои гуногуни забонамон инъикос ёфтааст, ки он ба мазмуни ҳикояҳои асар алоқаманд аст. Таркиби луғавии асар асосан тоҷикӣ аст, вале калимаҳои арабӣ ҳам кам нестанд. Баъзе калимаҳои арабӣ, гарчи синоними тоҷикӣ доранд, вале муаллиф онҳоро ба кор бурдааст. Ҳамдуна (маймун), шамсу камар (офтобу моҳтоб), мулуку салотин (подшоҳон, шоҳон), баъз (сафедӣ).

Дар асар номҳо ва истилоҳҳои мифологӣ, афсонавӣ, таърихӣ, географӣ, (Азро, анко, симург, Арафот (кӯҳи назди Макка), Аҳриман, Букрот, Нохид, Баҳром, Исо, Юсуфи Мисрӣ, Зӯҳра, Заҳҳок, Зулайҳо, Зухал, Инчил, Иблис, Каъба, коф (кӯҳ), Қорун, Муштарӣ, Намруд дида мешаванд.

Баъзе ибора, ояту сураҳои “Қуръон”, баъзе шеърҳои шоирони араб ва тоҷику форс вобаста ба мазмуни ҳикояҳои асар низ оварда шудаанд.

Истеъмоли як қисм калимаҳои арабӣ марбут ба санъати сачъ аст. Муаллиф ҳар он ҷо ки луғатҳои ҳамоҳанги тоҷикӣ наёфтааст, калимаҳои арабиро ба кор бурдааст: Эъзозу иқром намуд ва нифоку ниъом фармуд... аз гурраи сабоҳ то гурраи равоҳ, эътизоду ад гирифт... бинои ақидати дӯстон ҳолис бар ақонди замон оиди саронир бошад, на бар шавоҳиди зоҳир.

Дар асар ибораҳои рехта, ибораҳои ҷумлаҳои ба маънои омада кам нестанд:

Дутк бар оҳани сард задан (кори беҳуда кардан), мисол ан (фармон додан), ба ҷой овардан (фаҳмидан) аз қадом полиз

будан (аз кадом зоту зурёт будан, чӣ гуна хулку атвор доштан), ин чарог аз шамъи кӣ афрӯхтӣ (ин гапро (актро) аз кӣ ёд гирифтӣ?).

✓Забон ва услуби “Синбоднома” бисёр душвор нест. Нисбат ба забон ва услуби “Мақомоти Ҳамидӣ” хеле содда аст. Дар айни ҳол дар асар ду равия ё услубро дидаи мумкин аст. Забони ҳамаи ҳикояҳо як хел нест. Агар баъзеи онҳо содда бошад, баъзеи дигараш ҷоe содда ва ҷоe душворфаҳм мебошад.

Муаллиф сайъ мекунад, ки нутку гуфтори қаҳрамонаш пуробу рағб бошад:

Агар Робии вақт аст. санг дар кандили исматаш андозам ва агар Зӯҳраи заҳро ба рақбаи хизр аст, ба донаи ҳислат дар дом орам.

Баъзе муқолаҳои персонажҳо аз ибора ва ҷумлаҳои мавзуну мусаччаъ иборатанд. Гуфт: эй хотун, маро бастан банди латофат ва ҳастаи тирӣ малоҳати худ кардӣ. ...Лаҳзае ҳафиф ва ламае латиф ба дукон дарой...

Дар асар сухани тасвирии нависанда яқин нест, яъне ҷоe пуробу рағб, ҷоe соддаи оммафаҳм аст:

Пас рӯзи дигар бар шакли зоҳидае таъвизҳо дар гардан афқанд ва тасбеҳ баргирифт ва асову рукӯҳ ба даст кард ва ба хонаи он зан рафт ва худро ба қаромату мақомот бар у чиле а кард ва дили занро дар қабзаи амри наҳӣ овард. Ҳар соат ба тоат машғул шудӣ... ба рӯз таом нахӯрдӣ...

Муаллиф ҳолат ва рӯҳияи қаҳрамонро бо калима ва ибораҳои мусаччаъ баён мекунад. Дар ин маврид калимаҳои ҳамафаҳмро ба қор мебарад:

Ҷавон бо ҷигаре қабоб ва ҷашме пуроб ба висок (хона) боз омад. Шабе чун шаби морғазидагон ва ҳолате чун ҳолати мотамрасидагон, на вачҳи қарору на қимқи фирир ... Ҷавон бо диле нурдardu рухсоран зард аз хона берун омад.

↓Услуби “Синбоднома” услуби забони китобӣ буда, барои муқола ва ҳондан аст, на даҳонакӣ нақл қардан. Дар асар ҷумлаҳои мураккаб, мураккаби мусалсали пайвасту тобеъ дида мешавад. Дар асар таъсири гуманизми замон инъикос ёфтааст.

муаллиф дар баёни воқеаҳо воситаҳои гуногуни тасвирро ба қор мебарад, ки шояд дар осори ҳамасронаш дида нашавад.

Ҳамин тавр, муаллиф бо таълифи “Синбоднома” на танҳо доираи забон ва услуби насри бадеии моро васеъ намуда инкишоф додааст, балки ин китобро, ки кӯҳна шуда қариб аз саҳифаи айём маҳв шавад, боз дубора чони тоза бахшидааст.

“Қобуснома”-и Унсур-ул-маолӣ дар таърихи забони адабии мо мавқеи дигар дорад. Ин асар на танҳо бо мазмуну мундариҷаи худ, балки бо хусусиятҳои луғавӣ, морфологию синтаксисии худ дорои вежагиҳои дигаре мебошад. Пеш аз ҳама муаллифи асар дар назди аҳли қаламу суҳан талабҳои мегузорад:

“Агар дабир бошӣ, - менависад ӯ, - бояд ки бар суҳан қодир бошӣ... ва тачовуз қардан дар иборат ба одат надорӣ ва номаи хешро ба истиорот ва амсол... ва ахбор ба навӣ ораста дор... Аммо ҳар суҳан, ки гӯӣ, оливу мустаор ва ширину муҳтасар гӯӣ”.

Аз гуфтаи ин муаллиф чунин бармеояд, ки услуби номанигорӣ дар замони вай ба забони дарӣ (точикӣ) дар ҳама ҷо ба дурустӣ расм нашуда ва тарзи навишт ва хусусиятҳои услубии он ҳанӯз пухта нагардида будааст. Аз ин рӯ навиштааст:

“Ва агар нома порсӣ бувад, порсии муғлақ манавис, ки нохуш бувад, хоса порсии дарӣ, ки маъруф набувад... андар номаҳои арабӣ сачъ ҳунар аст ва саҳт некӯ ва хуш ояд ва лекин дар номаҳои порсӣ сачъ нохуш ояд, агар нагӯӣ, бех бувад”.

Ба ақидаи муаллиф одамо “аз ҳама ҳунарҳо беҳтарин ҳунаре суҳан гуфтан аст”.

Дар ин асар калимаҳои дида мешавад, ки дар осори мансури дигарон кам дучор меояд: андақнигарӣш /кӯтоҳбин, кӯтоҳназар/, бор додан /ичозат додан, қабул қардан/, паҳчбинӣ /пахибинӣ/, секӣ/шароб//, шаранг/заҳргун/. шукӯҳидан/гарсидан/. фароз овардан/пеш овардан/, дасторча/руймол, рӯпоққун/, омос/варам/.

“Қобуснома” ҳамчун асари пандомӯзона аз ҷиҳати гаркиби луғавӣ хеле гуногун аст, зеро муаллиф дар 44 ҷо қариб доир ба тамоми масъалаҳои ҳаёту зиндагӣ: доир ба шинохтани ҳаққи падару модар, ғурутаниву хоксорӣ, суҳандониву суҳангӯӣ,

худдориву хӯрокхурӣ, рафтор дар пириву ҷавонӣ, хостани дӯстиву шинохтани душманӣ, илмомӯзӣ, андешаву фикрронӣ, ҷавонмардиву шоирӣ... суҳан ронда шудааст. Табиист, ки дар ин гуна асар калимаҳои гуногун инъикос меёбанд.

Дар ин асар калима-муродифҳои тоҷикӣ ва арабӣ /кор-шугл, душманч-хасм, рост-ҳақ, хеш-акраба, ҷой-мақом рашк-ғайрат, саворӣ-фарасият, саҳт-саъб, ҳунар-саноат, сиришт-хулқ, порсо-муслих, паҳл-насихат, банд-гулом, роҳ-тарик, баҳра-ҳазз, суд-фоид ба кор бурда шудаанд.

Типҳои гуногуни калимаҳои арабӣ, ки шахсу хислати онро ифода мекунанд: наббош/гурков/, таррор/дузд, ҳоким/, ҷад/бобо, баҳил, ҳаким, наххос/даллол/, байтор/духтури хайвонот/ ба кор бурда шудаанд.

Дар ин асар феъли “ҷаҳидан” /кордор шудан, даҳлат кардан/ дида мешавад, ки ҳоло дар забони зинда дар шакли “ҷаҳидан” ва ҷаҳа шудан” истеъмол мешавад: “...бо афзунҷ ён маҷаҳ”. Калимаи “шаборӯз” дар шакли “шаборӯз”, “забон дар шакти “зуфон”, “ёва” дар шакли “ёфа” истеъмол шудааст. Вожаи “ҷав” на ба маънии дони ғалла, балки ба маънии ҷенаку андоза ба кор рафтааст: “...агар ин ҳазор динор будӣ, наандешидаме аз ту ва як ҷав боз надодаме”

Дар ин асар бо ёрии суффикси-ина аз исмҳои филизҳо номи асбобу зарф сохта шудааст: оҳанина, заррина, симина, рӯина, биринчина.

Маҳсусан дар тавсифи одам калимаҳои зиёди мураккаб сохта шудааст, ки аз калимаҳои тоҷикию тоҷикӣ ва тоҷикию арабӣ ташкил ёфтаанд: ростқомат, муътадилмӯй, муътаҷлгушт, рӯзбех, лаълфом, паҳикаф, паҳипешонӣ, шаҳлочашм, кушодарӯй, хандянокрӯй, нармгушт, қавитаркиб, ситабрмӯй /дуруштмӯй/, ситабрангушт /ангушт ғафс/. ситабрустухон. кашидаурук-фарроҳсина, ситабргардан, паҳншикам, барчидасурин, кашиддарӯй, дуруштпӯст, хушкандом, бориковоз, муҳаддақомат /кӯзпушт/.

Нависанда дар истифодаи кинояи нозук ва истеъмоли маъноӣ маҷозии калимаҳо маҳорати калон дорад:

“Маншури азли зиндагониро аз муи хеш ба рӯи хеш китобате мебинам, ки онро дасти чорачӯён натавонад сатурд.

Пас, эй писар, чун номи хешро дар доираи гузаштагон ёфтам, маслиҳат чунон дидам, ки пеш аз он ки номаи азли ман расад..., пеш аз он ки дасти замона туро нарма кунад..., ...пеш аз он ки хасм бар ту шом хӯрад, ту бар вай чошт хӯрда бошӣ... шамшерӣ кӯтоҳ ба дасти диловарон дароз гардад. Ва ҳиҷо гуфтан одат макун, ки ҳамеша сабуӣ аз об дуруст барнаёяд...

Зарбулмасалҳои тоҷикӣ ҳамчун масолаҳои тайёри забон ба мавқеъ ба қор бурда шудаанд: “Ҷ дег, ки ду тан пазанд, ҷӯш наёяд”, ба ду қадбону хона норӯфта монад”, “дади озмуда бех аз мардумони ноозмуда”, гунҷишке ба нақда бех, ки товусе ба насиҷ. Ин зарбумасалҳо то ҳанӯз дар забон мондаанд ё ки бо андаке тағйироти лексикӣ истеъмом мешаванд.

Дар асар баъзе ибора. ҷумлаҳо ва зарбулмасалҳои арабӣ ҳамчун шоҳид аз гуфтаи дигарон оварда шудааст: “...Аристотелиси Ҳаким гуфт: “Аш-шабобу навъун мин-ал-ҷунуни/ҷавонӣ навъе аз девонагист/”, гуфтаанд: “Аз-зилату зилатун” маозаллоҳ, (аз хорӣ худо накунад, нигоҳ дорад/, Ар-рафиқ суммат-тарик”. (ҳамроҳро рафиқро пеш аз роҳ (сафар) бояд пайдо қард.)

Дар ин асар бисёр феълҳо бо префикси “боз” сохта шудаанд: бозхондан, боздодан, бозистодан, бозмондан, бозхаридан.

Пасоянди - ро бо калимаи “иттифок” ҳамроҳ шуда ба маънои “иттифокан”, “иттифок афтодан” ба қор бурда шудааст: “Мард сухани шубон нашунид... то иттифоқро шубон як шаб ин гӯсфандро дар рӯдхона бихобонид...” меандешид. ки бо вай чи кунад. **Иттифоқро** андар ин миёна Соҳибро аризае падида омад...”

Дар “Қобуснома” ду услубро мушоҳида қардан мумкин аст: яке, услуби қисми асосии асар, ки муаллиф дар мавзӯҳои гуногун фикро мулоҳиза ронда ба фарзанди худ мурочиат намуда уро панд меомӯзад. Ҷумлаҳои ин қисми асар бештар ҷумлаҳои амрӣ буда.

хабархо аксар дар сигаи амрӣ дар шакли инкор ё тасдиқ омадаанд. "Ва ҳаргиз дурӯй мақун ва аз мардumi дурӯй дур бош ва аз аждаҳои даманда матарс ва аз мардumi суҳанчин битарс..."

"Аммо ба дӯсту душман қарим бош ва бар гуноҳи мардум саҳт машав ва ҳар суҳанро бар ангушт мапеч".

Бисёри ин типи ҷумлаҳо дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб низ омадаанд: "Аммо ту гуноҳе мақун, ки то туро узр бояд хост ва чун қардӣ, аз узр ҳостан нанг мадор".

Ғарҷи ҷумлаҳои китоб ба писари муаллиф нигаронда шудааст, азбаски ба шахси II гуфта шудаанд, онҳоро ҷумлаҳои умумишаҳс низ метавон гуфт. Ва дӯстони қадаҳро аз ҷумлаи дӯстони машумор, ки эшон дӯсти қадаҳ бошанд, на дӯст. Дӯстро ба фароҳиву тангӣ озмоӣ. ба фарроҳӣ ба зарру ҳурмат доштан ва ба тангӣ ба судду зиён. Доим тозарӯӣ ханданок бош.

Дигар услуби ҳикояҳои "Қобуснома" мебошад, ки онҳо бештар барои таъкиди фикри гуфташуда оварда шудаанд. Онҳо бештар аз гуфтугӯи ду кас /гӯянда ва шунаванда/ ва суҳани муаллиф иборат мебошанд. Дар диалогҳо ҷумлаҳо кӯтоҳ-қутсқ оварда шудаанд ва онҳо гувоҳи синтаксиси забони зиндаи асри муаллиф мебошанд:

Таррор ӯро бозхонду гуфт:

-- Эӣ ҷавонмард, зарри хеш бозситон ва пас бирав. ки имрӯз ман аз шугли хеш бозмондам аз ҷиҳати нигоҳдошти амонати ту.

Мард гуфт:

-- Ин амонат ҷисту ту ҷӣ мардӣ?

Таррор гуфт:

— Ман марде таррорам ва ту ин зар ба ман додӣ, то аз гармоба барой.

Мард гуфт:

— Агар таррорӣ, ҷаро зарри ман набурдӣ?

Аввали ҳикояҳои "Қобуснома" аксар бо ҷумлаҳои яктаркибаи муайяншаҳс "шунидам, ки..." "шунудам, ки", ҷунои шунидам, ки..." "Ва низ шунудам, ки..." ва ё бо ҷумлаҳои яктаркибаи номуайяншаҳс "мегӯянд, ки...", "гӯянд., ҷунин гӯянд,

ки..., “чунон гуянд, ки” ё бевосита аз худи ҳикоя сар мешавад. Забон ва услуби ҳикояҳо хеле содда ва дилпазир мебошанд.

Чунон ки М.Баҳор менависад, “Қобуснома” “сармашки бузурге аст аз бехтарин иншо ва зеботарин насри форсӣ, ба чуръат метавон гуфт “Қобуснома”-ро дар сафи нахустин аз тарози аввали насри салису комилу зебо ва матбуъи форсӣ гузошт”¹

Дар асри XII майли мардум ба хондани китоб ба забони модарӣ бештар мегардад ва аҳли илму адаб, аз он ҷумла Абулмаолӣ, инро ба хубӣ ҳис намуда китоби “Калила ва Димна”-ро аз арабӣ ба тоҷикӣ тарҷима мекунад: “Чун рағбати мардумон аз мутолиаи кутуби тозӣ, менависад ӯ, - косир гаштааст ва он ҳикаму мавоиз маҳкур монда буд ва масалан худ тамои мадрус шуда, бар хотири ин гузашт ки он тарҷима карда ояд... мардум аз фавоиди он маҳрум намонад”²

Ин асар аз ҷиҳати таркиби лугавӣ лексикаи хеле гуногунро дарбар мегирад, Мутарҷим “дар басти сухану кашфи иморати он” саъи зиёд ба кор бурда “онро бо аёту ахбор ва аёту ашъор муаккад гардонид”, ба ибораи ӯ, “мурдаи чанд ҳазорсол” яъне китоби “Калила ва Димна”-ро ба зевари сухан ораста бо “тазмини амсолу талфики оёту шарҳи рамузу ишорот тақдим намудааст”.

Дар ин китоб баъзе калима ва ибораҳо бо маънои худ аз забони ҳозира фарқ доранд: Масалан, феъли “овардан” дар шахси III ҷамъи замони гузаштан нақлӣ ба маънои “нақл кардан”, “гуфтан” ва феъли таркибии “мисол додан” ба маънои фармон додан ба кор рафтааст:

Гуфт: овардаанд, ки шере буд...” Бузургмехрро ба фармони Кисро ҳозир оварданд ва ӯро мисол дод...”

Дар асар бисёр ибораҳо ба маънои маҷозӣ ё киноя барои ифодаи мафҳуми дигар ба кор рафтаанд: дояи боғ-абр, бачаи хор

1. М.Баҳор, Сабкшиносӣ, ҷ.II, саҳ.113

2. “Калила ва Димна”, бо муқобилан ҷони оқои Абдулазими Қариб. Ҷони офсетии Гулшан, саҳ.26

- гул. шохи ситорагон, симурги сахаргоҳӣ - офтоб, хуршед, лашкари Рум - равшани рӯз.

Лексикаи тоҷикии асар асосан дар забони ҳозира дар истеъмоли аст. Лексикаи арабӣ дар ин асар нисбат ба осори мансури асри XI хеле зиёд аст. Махсусан дар фаслҳои аввали китоб /муқаддима/ калимаҳои номаънӯси арабӣ бештар аст:

самар/хикоя/, ҳасофат/хирад/, зиёу уқор/қорвонсаро, боғ, замини об/, асмоъ/ғӯшҳо/, тасаллуф/чоплусӣ/, ташаввуф/худорой/, мафовазат/ гуфтугӯ, маслиҳат/, итноб/дарозӣ/.

Дар асар синонимҳои ҳуфту алоҳидаи тоҷикӣ-тоҷикӣ, тоҷикӣ-арабӣ, арабӣ-арабӣ хеле зиёд истеъмоли шудааст.

Караму муруват, асосу бунёд, такаллуфу танаввух, розу асрор, масаррату ибтиҳоч /шодӣ/, моли матоъ, биму ҳарос саъю ҳаҳд, касбу хирфат.

Дар асар номи сарлаҳҳои бобҳо аз арабӣ ба тоҷикӣ тарҷима нашудааст, баъзе зарбумасалу мақоли байтҳои арабӣ айнан истеъмоли шудаанд. Баъзе гуфтаҳо аз арабӣ аввал оварда шуд, баъд тарҷимаи он ба тоҷикӣ бо чунин ҷумла шурӯъ мешавад:

“...Маънӣ чунин бошад, ки мулк бе мард мазбут нашоаду мард бе мол қоим нагардад ва мол бе иморат ба даст наёяд ва иморат бе адлу сиёсат мумкин нагардад”.

Забон ва услуби қисми аввали “Калила ва Димна” на танҳо аз ҷиҳати зиёди калимаҳои арабӣ, балки ҷумласозӣ ҳам аз қисми асосии асар фарқ дошта душворфаҳм мешавад.

Дар ин асар асосан ҳамон шаклҳои грамматикӣ марҳалаи аввал ба қор бурда шудаанд. Фақат ҷамъҳои арабӣ бештар дучор мешавад: уламо, ашроф, ҳаводис, /ҳодисаҳо/, ҳавошӣ /ҳошияҳо/, вуҳуш /вахшиён/, саодот /саодатҳо/, баҳоим /баҳимаҳо-ҳайвонот/.

Суффикси - гон бо шумораи як ва ду /-ягон, дугон/ ҳамроҳ шуда. маънои нумеративи - то /тоғӣ/-ро ифода мекунад: “...ҳар рӯз ягону дугон моҳӣ мегирифтаме...”

Калимаи “фарохӯр” ба вазифаи маънои пешоянди изофии мутобиқи ҷ мувофиқи омадааст: “...гӯшту пӯсти ӯ фарохӯри овоз бошад”.

Синтаксиси “Калила ва Димна” нишон мелиҳад, ки он ду типи чумларо дар бар мегирад. Дар ҳикоя чумлаҳои забони гуфтугӯй ва чумлаҳои забони хаттию китобӣ омехта меоянд. Асар бо вучуди ин ки тарчима аст, он қадар ба таъсири синтаксиси забони арабӣ намонда ва чумлаҳои солиму пухта мебошанд.

Дар чумлаҳои чидааъзо хабар баъд аз аъзои чидаи аввал омадааст: “Далеру шучоъ рӯзи чанг озмуда гардад ва амин ба вақти доду ситад, зану фарзанд дар айёми фока ва дӯсту бародар дар айёми навоиб”.

Феълҳои модалӣ ҳам бо феъл-хабарӣ аввал омада, бо дигар хабарҳои феълӣ такрор нашудааст. Илми худро дар қор бояд дошт ва аз самараи ақл инкитоъ гирифт ва ба андаке мол ғамнок набуд.

Дар “Калила ва Димна” чумлаҳои мусаччаъ бештар дида мешавад ва бо ин аз забони насри давраи аввал фарқ мекунад:

Овардаанд, ки дар марғзоре, ки насими он бӯи бихишт муяттар карда буд ва акси он рӯи фалакро мунаввар гардонид. Аз ҳар шохе ҳазор ситора тобон ва дар ҳар ситорае сипехр ҳайрон.

Акнун чизе андешидаем, ки туро аз он фароғату моро амину роҳат бошад”.

Минбаъд ин гуна наср, яъне насри мавзуну мусаччаъ ривоч ёфт ва дар осори илмӣ номи “насри фанӣ”-ро гирифт.

БАЪЗЕ МУЛОҲИЗАҲО ДАР БОРАИ ЗАБОН ВА УСЛУБИ НАСРИ МАВЗУН

✓ Дар асрҳои XI-XII мо ба типҳои дигари забони осори мансур рӯ ба рӯ мешавем. Дар асри XII насре пайдо мешавад, ки дар марҳалаи аввали инкишофи забон набуд. Пеш аз ҳама ин тағйирот дар синтаксис, дар чумлабандию чумласозии наср дида мешавад. Нависандагон гӯё аз якдигар чудо-чудо мусобикақунон асар офаридаанд, вале ҳар яки он рӯҳу афкори сотсиалию психологии дигар дорад. Ин типу услуби насрро мо бештар дар “Муноҷоту мақолот”-и Ансорӣ “Мақомоти Ҳамидӣ”-и Абӯбакри Ҳамиддин, “Синбоднома”-и Заҳирӣ “Калила ва Димна”-и Абӯлмаоли мушоҳида мекунем.

Бо вучуди тафовутҳои ҷузъӣ дар байни онҳо дар услуби нигоришу синтаксиси ҷумлаҳои соддаю мураккаби онҳо умумияту монандие дида мешавад. Табиист, ки ин гуна наср бо услуби худ ба хиссу руҳи хонанда ва шунаванда таъсир мекунад, уро ба ҳаяҷон меорад. Бо вучуди он ки ҳар яке аз ин осори мансур мазмуну мундариҷаи гуногун, обу ранги дигар дораду дар он сухани дигар интиҳоб шудааст, аз руи ақидаи муаллифонашон, бояд ба хонандару шунаванда маъқул шавад, уро дар ҳайрат монад ва ба ҳаяҷон орад.

Чунон ки таҳқиқгарон қайд мекунанд, то таълифи осори Ансорӣ, “Калилаю Димна”-и Абулмаолӣ, “Мақомоти ҳамидӣ” фақат дар аввали баъзе китобҳо якҷанд ҷумлаи мусаччаъ дида ва ё дучор мешавад.

Аммо Абдуллоҳи Ансорӣ дар “Муноҷоту мақолот”-аш мазмуну мавзӯҳои панду ахлоқӣ ва диниро бо ҷумлаҳои мусаччаъ ифода мекунад, ки он хеле синтаксиси мавзун дорад, гӯшро менавозад ва лаззати эстетикӣ мебахшад ва гӯё он наср набуд, шеър аст. Ин услуби наср ва ҷумласозии он талаб мекард, ки он хушоҳанг бошад ва садою оҳанги талаффуз бо як равиш пасту баланд шавад:

“Ошиқ бояд бебок бошад, агарчи уро бими ҳалок бошад. Ишқи одамӣ хор аст. На ном дораду на наиг, на сулҳ дораду на чанг... Ишқ дардест, ки уро даво нест ва кори ишқ харгиз бе муддао нест... Ошиқ ҳам оташ асту ҳам об, ҳам зулмат асту ҳам офтоб. (Муноҷоту мақолот).

Аз намунаи насри Ансорӣ маълум мешавад, ки муаллиф на танҳо ба робитаи маънавии калимаҳо, балки ба ҳамоҳангии калимаю ибораҳои ҷумлаҳо мекушад. Синтаксиси насри ӯ гӯё гӯшро навозиш мекунад. Ин наср дар ҳақиқат ба забони назм монандӣ дорад. Аз афташ, аз ҳамин аср сар карда ба зебоию хушоҳангии синтаксиси наср /ибораю ҷумлаҳо/ кушиш бештар мешавад. Гӯё ба ин услубу тарзи баён забони наср эҳтиёҷе пайдо шуда буд.

Аҳли қалами тоҷику форс эҳсосоти дигаре пайдо мекунанд ва меҳоянд фикри худро дар забони хаттию китобӣ бо ҷумла ва ибораҳои ҳамоҳангу ҳамвазну ҳамқофия ифода кунанд. Шояд дигар ҳел шуданаш барои онҳо мумкин набуд.

Ансорӣ ба воситаи ин гуна наср афқору андеша ва ҳиссиёти худро зохиру ошкор месозад ва нутқи мавзунӣ қофиянок ба мадади ӯ меояд: “Панҷ чиз нишонани саҳтист: бешукрӣ дар вақти неъмат. бебасарӣ дар вақти меҳнат, беризоӣ дар вақти қисмат. коҳилӣ дар вақти хидмат, беҳурматӣ дар вақти сӯхбат... /Муноҷоту мақолот/.

Як хусусияти синтаксиси ҷумлаҳои мусачҷаи Ансорӣ он аст, ки онҳо кӯтоҳанд:

“...сухан ҷуз ба ростӣ набояд гуфт ва ростро набояд муҳуфт... Дарди фирок на нақӯст, аммо чошнии шавку завқ дар уст. Гиря ки аз фирок аст, хуну об аст ва хуноба ки аз висол аст, рӯҳи ноёб аст... /Муноҷоту мақолот/.

Бо вучуди он ки муаллифи “Қобуснома” ҷумлаҳои мусачҷаҳо дар порсии дарӣ хушоянд намендонист, дар асри XI-XII аз афташ насри шеърмонабди мавзунро дар Хуросону Мовароунаҳр меписанданд, чунки дар ҳоли дигар мисоли “Синбоднома”-и Заҳирӣ, “Калилаву Димна”-и Абулмаолий ба миён намеомад ва унсурҳои ҷумлаҳои мусачҷаъ инқишоф намеёфт ва ба синтаксиси насри баъдина бе асар мемонд, ҳол он ки нависандагони баъдина /Саъдӣ/ структураи насри мавзунро боз ҳам такмил додаанд.

Шояд ин услуби забони наср ба асосҳои иҷтимоӣ ва психологие таъя мекард, ки он ин соҳти ҷумласозии онро низ муайян менамуд. Вай дорон ибораҳои изофии ҳамқофия, таркибҳои синонимии ҳамоҳанг, ибораҳои сифати феълии ҳамвазну ҳамоҳанг аст.

...Вақте ҷавоне буд бо ҷамоле вофиру неъмате фохир, ҷаҳондида ва гарму сард ҷашида, хидмати мулуку салотии қарда .. /Синбоднома/.

Банд бар пой тоҷдорон ниҳанд ва силсила бар гардани айёрон банданд. Ҳар киро чунин тоҷе бар сар нашояд, чунин банде бар

пой набояд. Шерро, ки асир кунанд, тадбири занҷир кунанд.
Силсилаи шавқ бе халқан тавқ набувад. /Мақомоти Ҳамидӣ/.

Дар ибораҳои номии изофӣ низ калимаҳои тобеъкунанда ва
тобеъшаванда ҳар ду ҳамоҳанг оварда шудаанд:

“Хукамо гуфтаанд, ки... равоҳи ҷиноҳи ҷавонӣ аз мисбоҳи
сабоҳи пирӣ пурнуртар...

Дар дигар маврид кушида шудааст, ки таркиб ё аъзоҳои
ҷидаи ҷумла аз калимаҳои ҳамоҳангу ҳамҷоғия иборат бошанд.
Ин гуна калимаҳо аксар арабианд:

“Донистам, ки даври эътизори истиғфор аст. на вақти исрору
истикбор /Мақомоти Ҳамидӣ/.

Чун қадам аз дари хучра дарниҳод... бе дахшату хайрат
фарёд баровард. Мард дар дасти зан очиз бимонд хичилу
мутаҳайир ва музтару мутаффақир... /Синбоднома/.

Ансорӣ /Адабиёти суфиён аввал бештар дар Хуросон /Ҳирот,
Нишопур, Марв/ инкишоф ёфт ва ба шакли дохилии забон, ба
лексика ва баъзе шаклҳои грамматикӣ бетаъсир намонда буд. Инс
яке аз хусусиятҳои хоси ин услуби забони наसर дар он аст, ки
таркиби лугавии он асосан тоҷикӣ буда, калимаҳои арабӣ ҳам
аксар лугатҳои мебошад. ки дар забони мардум қорӣ буданд.
Синтаксисаш ҷумлаҳои мураккаби печдарпеч нест, балки кӯтоҳ
ва сараъзоҳо дар ҷои худашон омадаанд:

Маст бошу махуруш, шикаста бошу хомӯш, ки сабуи
дурустро ба даст бараид ва шикастаро ба дӯш кашанд... Эй азиз,
тасаввуф ҷист ва ориф кист? Қор қардану музд нахостан, ранҷ
бурдану боз ноғуфтан. Аз дӯст ҳикоят нақардан ва бо дӯст шикаоят
ноғуфтан /Муноҷот ва мақолот/.

Ҷихати характерноки синтаксисии забони ҷунин наसर аз он
иборат аст, ки ҷумлаҳо гарчи амрӣ мебошанду (фезъл - хабар дар
шахси дуҷуми танҳо меояд, вале онҳо ҷумлаҳои умумишахсанд,
афқору сухани нависанда ба ҳама нигаронида шудааст:

“...Аз барои андак ҷизе худро беқадр мақун... худро асри
шаҳват масоз, дар сафар худро аз он хуштар дор... Агар сулҳ бар
мурод наравад, омодаи ҷанг бош, қоре ки ба сулҳ барнаёяд,
девонагӣ дар ӯ бибояд /Ансорӣ/.

Таъсири лексикаи арабӣ ва ҷумлаҳои забони арабӣ дар “Синбоднома”-и Заҳирӣ ва “Мақомоти ҳамидӣ”-и Ҳамидаддини Балхӣ бештар мушоҳида мешавад. Синонимҳои тоҷикию арабӣ /ҷой-мавзӯ. мақом, рӯзгор/айём, тамавулу сарват, ҳозикӯ доно/ ҳам алоҳида ҳам пай ҳам ба кор бурда шудаанд.

“ Дар рӯзгори гузашта ва айёми рафта бозаргоне буд, ки ба неъмату рафокат шӯҳрате дошт ва ба тамавулу сарват маъруфу маъкур буд ва дар абвоби иморату деҳқонӣ ва ҳирсату бозургонӣ ҳозикӯ доно буд. /Синбоднома/.

Ҳамин тарзи истеъмоли синонимҳо ва калимаҳои наздикмаъно дар қисми муқаддимаи “Калилаву Димна” низ мушоҳида мешавад, ки бештарини онҳо лугати арабианд, онҳо дар ҷумла пай ҳам оварда шудаанд:

иқболу саодат, атрофу ҳавошӣ, илму ҳикмат, адлу раҳмат, иқмод/ситоиш/у иртиҷо сабабу иллат, макру ҳадият, музаффару мансур.

б) Дар ҷузъи ибора оварда шудаанд: подшоҳи асру малики даҳр, айёми умру рӯзгори давлат, маърифати корҳову шинохти манозими он раъи сокибу фикрати соиб, шинои ақлу нури адл, камъи ҳасмону қаҳри душманон.

Дар асрҳои XI-XII дар натиҷаи пайдоиши тасаввуф дар боби ақоиди онҳо китобҳои низ навишта мешаванд. Дар он ҷое, ки ақидаи суфиён паҳн мешуд, осори хаттии онҳо, ба ин восита каломӣ бадеии онҳо /бо вучуди нобаробар паҳн шудан/ интишор меёфт.

Аз китобҳои, ки дар мавзӯҳои динӣ ва ақоиди аҳли тасаввуф навишта шудаанд, метавон “Кимиёи саодат”, “Насихат-ул-мулк”-и Ғаззоӣ, “Асрори тавҳид фӣ мақомоти шайх Абусаъид”-и Муҳаммад бини Мунаввар ва “Тазкират-ул-авлиё”-и Атроро ном бурд.

Мавзӯи осори онҳо тасвири рӯҳия ва ҳиссиёти баланди инсонӣ аст. Онҳо мӯътақид буданд, ки тамоми таассуротро бо калима ифода кардан мумкин нест. Бинобар ин онҳо маҷбур буданд, ки рӯи забони осорашон бисёр кор кунанд ва ин қисман сабаби пайдоиши лексикаи махсус бо семантикаи дигар гардид.

“...порае пеш еши
корвон дарраси **Д**дй. **Т**
шаб ба ин тарти **Н**б ме
монда шуда буда **А**м в

Чумлаҳои **И**н

Баъзе чумлаҳои **М** муса
нестанд, дар он **О**ооо **О**
мешавад ва беш **Т**тар **С**
ин тавр гуфта **В**а на

“Мақомоти **П**ти ха

мақому як мука **Д**ддм
Бадеъӣ”-и Бадеъӣ-уз
Қосим бинни **У**хари
асосан тоҷики **С**т, ва
низ хеле зиёд **А**ст: **Р**
(ҷароғ), истиқб **О**л (**Б**
(бомдод, шуъл **В**и ка
ҳилула (дар **Х**ичо
(созмонӣ кард **З**ан),
шайб (сафедӣ **М**уӣ

Яке аз са **С**абх

муаллиф фикр **У**ан
ва ифода кар **Д**ан
набудааст ё **М**уалли
бинобар ин **К**алма
мусаҷҷаъ хеле **З**иёд
ва қуод муко **Ф**оти

Хуқамо **Г**уфт

бешсуртургар **А**сту
пурнуртар, **К**о **С**
бойд чун оф **О**би
истиғфор **А**ст **Н**а **В**

Забон **Б**аз

як хел **А**ст **М**уалли
мусаҷҷаю **М**уалли

авом онро дарёбад... Максуди ин китоб халқанд, ки ин маъниро ба порсӣ илтимос карданд ва суҳанро аз ҳалди фаҳми эшон на гвои даргузошт”.

Порчае аз мақолоти Абдуллоҳи Ансорӣ меорем, ки он ҳам намунаи забони соддаи онҳо ба шумор меравад ва дар насихати Низом-ул-мулки вазир гуфта шудааст:

“...Ё Низом, дар риояти дилхо кӯш ва айби мардум бипӯш ва дин ба дунё мафуруш... Аз худ лоф мазан, балоро натиҷаи ҳаво дон. он чӣ нанҳодай бармагир, нокардари карда машумар, дилро бозичаи дев масоз...”

Ба фикри мо, забону услуби ин типии адабиёт аҳамияти калон дошт. Аз як тараф, ин услуб ба соддагии худ ба воситаи маҷлисҳои суфиён дар шакли шифоҳӣ дар байни оммаи зиёде паҳн мешуд ва аз тарафи дигар унсуро нормаҳои забони адабӣ, маҳдуд ҳам бошад, дар байни мардум паҳн мегардид ва то андозае забони гуфтугӯиро аз вайроншавӣ нигоҳ медошт.

Баъзан дар осори динӣ ва суфиёна калмаҳои мураккабро метавон дид, ки шояд муаллифи асар сохта бошад: камранҷ, салохҷӯй, бисёртоат, андакзиллат, андакфузун, нақӯкирдор, кӯтоҳтамаъ, забонхуш, пешоникушода. /Кимиён саодат/.

Дар осори аҳли тасаввуф асосан ҳамаи шаклҳои грамматикӣ ҳиссаҳои нутқ, ки дар марҳалаи аввал ба кор мерафт, истеъмоли шудааст. Фарқ дар ин ҷост, ки дар феълҳои пешванди “ҳаме” камтар дучор мешавад. Пешоянди “дар” нисбат ба “андар” бештар, шаклҳои або, абе, абар дар насри ин аср дучор намешавад.

Дар “Кимиён саодат” пешоянди “фаро” ба маънои “дар пеши” “пеши”, “Сухани некӯ гӯй фаро дигар қас. Ҳар кӣ ду зан дорад, фаро ҳар яке гӯяд: туро дӯст дорам. Курс оварданд барои гулом. Саге андаромадад, гуломи яке фаро ӯй андохт.

Аксар ин осори мансур аз ҳикояҳо ва қиссаҳои хурд-хурд иборат буда, синтаксиси ҷумаҳои он диалог, саволу ҷавобро дар бар мегирад. Сухани муаллиф аз феъли “гуфтан” иборат аст.

Ҷумлаҳои гуфта ва навиштаҳои суфиён оҳангу интонацияи махсус дорад ва баъзан онҳо мавзуну мусаччаъанд:

“...порае пешу шутури корвон бирафтаме ва бихуфтаме, то корвон даррасидӣ. Пас бархостае ва бо корвон бирафтаме. Як шаб ба ин тартиб мерафтам ва шаб бегоҳ гашта буд ва ман азим монда шуда будам ва хоб бар ман галаба карда “Асрори тавҳид”.

Чумлаҳои ин асарҳо хеле кӯтоҳ ва аз суханорой холианд. Баъзе чумлаҳои мусаччаъ ба шеър мепонанд, вале онҳо ҳанӯз шеър нестанд, дар онҳо оҳангу унсруҳои забону услуби назм ҳис карда мешавад ва бештар барои ҷалби тавачҷӯҳи шунавандаву хонанда ин тавр гуфта ва навишта шудааст.

“Мақомоти ҳамидӣ”-и Ҳамидаддини Умари Балхӣ аз 24 мақому як муқаддима иборат буда, асар дар пайравии “Мақомоти Бадеъӣ”-и Бадеъ-уз-замони Ҳамадонӣ ва “Мақомоти Ҳарирӣ”-и Қосим бини Ҳарирӣ навишта шудааст. Таркиби лугавии асар асосан тоҷикӣ, вале калимаҳои номаънусу номафҳумии арабӣ низ хеле зиёд аст: равоқ (шабонгоҳ), ҷаноҳ (болу, бозу), мисбоҳ (ҷароғ), истиқбол (бузургӣ, талабдихӣ), роҳ (суруру шодӣ), сафҳа (бомдод, шӯълаи қандил), хузрат (сабзӣ, кабудӣ), нузрат (тозаӣ), ҳилула (дар ҳичоб шудан), муҳаввӣ (нерӯдиханда), эҳтизоз (созмонӣ қардан), матия (шутурсаворӣ қардан), баъз (сафедӣ), шайб (сафедии мӯй), сабӣ (кӯдакӣ), иглол (ғулҳо).

Яке аз сабабҳои истеъмоли калимаҳои арабӣ дар он аст, ки муаллиф фикру андеша ва ё воқеаро ба чумлаҳои мусаччаъ баён ва ифода қарданӣ мешавад. Чун калимаҳои тоҷикӣ кифоя набудааст ё муаллиф дар пайдо қардани онҳо саъй накардааст, бинобар ин калимаҳои арабӣ дар ибораву чумлаҳои ҳамҷофияту мусаччаъ хеле зиёд ба қор бурда шудааст. Шайхо, салосилу иглол ва қуод муқофоти таҷовузу худуд аст.

Ҳукамо гуфтаанд, ки заҳри ҷавонӣ аз роҳи (хушии) пирӣ бешсуруртар асту равоҳи ҷиноҳи ҷавонӣ аз мисбоҳи сабоҳи пирӣ пурнуртар, ки он савод (сиёҳӣ) чун сояи наврӯз созанда аст ва ин боъд чун офтоби тамуз сӯзанда... Дониҷам, ки даври эътирозу истиғфор аст, на вақти исрору истиқбор.

Забон ва услуби “Мақомот”-и Ҳамидаддин дар ҳама бобҳо як хел аст. Баъзе мақолаҳо услуби душворфаҳм, чумлаҳои мусаччаю мавзун заёдатар, калимаю ибораҳои номафҳум бештар

дорад, баъзе калима ва ибораҳо ба маънои маҷозӣ ба қор рафтаанд: чун насими сабо бар ман бигузашт ва рӯзу шаб дари айшу тараб дарнавашт, аргувори ораз зарирӣ (зард) шуду базмхонаи ҷавонӣ ба ҳабскадаи пирӣ бадал гашт ва мӯи қирӣ ба баёзи пирӣ маъҷуб гашт. Шаби ҷавониро субҳи пирӣ бидамид ва лашқари зангӣ (шаб сиёҳӣ, ториқии шаб) аз сипоҳи румӣ (рӯз, рӯшноии рӯз) бирамид.

Муаллиф дар иншои асар бештар ба сохти ҷумла диққат додааст ва саъй кардааст, ки ҷумлаҳои мусаччаъ бошанд: Чун соате зор бигирист, ҷашм боз қарду дар мо нигарист. Пас як-якро ҳамедид ва дар рӯи ҳар як хуш-хуш механдид. Чун назар дар ман андохт, ба акси оинаи дил маро бишинохт.

Дар ҷунин ҷумлабандӣ ва ҷумласозӣ фикри муаллиф ба ёфтани калима (фёъл, исм, сифат) ва таркибу ибораҳои ҳамвазну ҳамоҳанг равона шудааст. Дар асар муколамаҳо (диалог) махсусан муколамаҳои кӯтоҳи забони гуфтугӯӣ қариб дида намешаванд. Баъзан муколамаҳо баъди сухани муаллиф оварда шуда бошанд ҳам, онҳо ҳам ҷумлаҳои мусаччаъанд: Гуфт:

– Эй пир, ба ошноии дил ба им ошёнә омадаӣ ё чун дигарон ба назоран вайронаву девона.

Муаллиф зарбумасал ва ё ибораҳои рехтаи забонамонро дар ҷунин ҷумлаҳо бо тағйири шакл ҷой додааст:....Хукамо гуфтаанд, ки по аз домани гилем бигузарад, сармои даю бахманаш бифусурад. (зарбумасали “поятро ба андозаи гилемат дароз кун”).

Синонимҳои ҷуфт низ истеъмоли шудаанд: зоду роҳила, гулу банд, саҳрову дашт, иглолу қуюд, суқуну қарор, шуабу завоё. Ин синонимҳо бештар арабию арабианд, камтар аз синонимҳои тоҷикию арабӣ иборатанд.

Дар асар фёълҳои муштарақкомпонент (муқаррару мустаҳкам гашт), фёълҳои таркибии атрибутивӣ (қасди он букъа қардам, азми тавфу гашт қардам), низ дида мешавад.

Дар асар пешояндҳои таркибии аз пешоянди аслии тоҷикӣ ва аз калимаҳои арабӣ сохташуда дида мешаванд: ба воситаи, бар савби (ба сӯи, тарафи).

Умуман асар ба забон ва услуби душвор навишта шудааст.

✓ ЗАБОН ВА УСЛУБИ ОСОРИ ТАЪРИХӢ

Агар дар асри X асарҳои таърихӣ аз арабӣ ба тоҷикӣ (порсии дарӣ) тарҷима шуда бошанд, дар ин давра асарҳои таърихӣ бевосита ба забони тоҷикӣ навишта шудааст ва баъзеашон тарҷима шудаанд. “Таърихи Байҳақӣ”-и Абдулфазли Байҳақӣ, “Зайн ул-ахбор”-и Абдулҳаи Гардезӣ, “Сиёсатнома”-и Низомулмулк, “Форснома”-и Ибни Балхӣ, “Роҳат-ус-судур” ва “Ост-ус-сурур”-и Начмиддини Ровандӣ, “Таърихи Систон” ба тоҷикӣ навишта шуда. Таърихи Бухоро -и Наршахӣ ва “Таърихи Яминӣ”-и Абунаصري Утбӣ аз арабӣ ба тоҷикӣ тарҷима шудаанд.

Дар байни забон ва услуби осори бадеӣ ва таърихӣ ҳаду ҳудуди фосиле нест, ки онҳоро аз ҳам ҷудо кунад. Ин осор бар пояи асарҳои гузашта бо истифода намудани ганҷинаи бузурги сухани забони китобӣ ва забони зинда офарида шудааст. Яке аз асарҳои ин давра “Таърихи Систон” мебошад. Дар ин асар воқеа о ҳодисаҳо ба таври мухтасар ва бо забони соддаю фаҳмо навишта шудааст. Дар ин бора муаллиф навиштааст: “...аммо шарт дар аввали китоб ихтисор аст, то хонандаро малолат кам гирад”.

Дар ин асар дар бораи расму одоби тоҷикони Систон навишта шудааст.

“Гаршосбу наберағони ӯ то Фаромурз бинни Рустам ҳама бар ин тарикат буданд, ки Одам алайҳиссалом оварда буд. Бомдод ва ба вақти завол (пешин) ва шабонгоҳ намоз кардандӣ ва парастии Эзиди таоло. Пас аз он бад-он шугл рафтандӣ ва садақа бисёр додандӣ ва ҳамеша мизбон будандӣ ва меҳмонро некӯ доштандӣ ва ин ҳама аз ҷумлаи фаронз доштандӣ бар ҳештан”.

Дар “Таърихи Систон” калимаҳои нав аз қабилҳои феълҳои таркибие, ки ҷузъи номиашон калимаҳои арабӣ мебошад, нисбат ба асри X бештар истеъмол шудааст: ба азоб мондан (хайрон мондан, таачҷуб кардан), мазолим кардан (ҷавру ситам кардан, шикоят аз зулму ситам), ҳамла кардан, захиҳат кардан, хиёнат кардан, шикоят кардан, холӣ кардан (хилват), фирор кардан (гурехтан), қассос кардан (қуштан), ҳазимат кардан (аз майдони ҷанг гурехтан).

Баъзе феълҳои таркибӣ бо семантикаи худ андаке фарк доранд: фармон набурдан (итоат накардан, саркашӣ кардан), хон баргирифтан (дастархон гундоштан) сар кашидан (саркашӣ кардан, итоат накардан). Қисми номии феъл бо иборати изофӣ омадааст: мулозимати тахт накард, ҳарбе сахт кард.

Муаллифи “Таърихи Масъудӣ” маъруф ба “Таърихи Байҳақӣ” ба муносибате дар асараш худаширо “точик” мегӯяд:

“... бар ҳама рӯйхо чанг сахт шуд ва ману моинади ман точикон намедонистем, ки дар ҷаҳон кучоём...”

Ин асар, гарчи асари таърихӣ аст, вале ҷиҳати услуби нигориши он рӯзномаро мемонад. Муаллиф бисёр воқеахоро худ дида иштирок карда, шунида ё дар ахборҳо хондааст ва дар асар сабт намудааст. Дар асар тасвирҳои дарози зиёд нест, балки пеш аз ҳама тасвири сурати воқеа, ҳодиса, одамон, предмету табиат мебошад:

“Ва агар ин подшоҳро он рӯз ҳазор савор нек якдаст ёрӣ доданд, он корро фуру гирифтӣ, валекин надоданд. Ва амир Мавдудро дидам..., худ рӯй ба қарбуси зин ниҳода, шамшер кашида ба даст ва асп метохт ва овоз меод лашқарро, ки: “Эй ночавонмардон, саворе чанд суи ман оед! Ва албатта, як савор посух надод, то навмед наздики падар бозомад ва гуломони точикон бо амир нек биистоданд ва чанги сахт карданд”.¹

Аз руи хусусиятҳои забонаш “Таърихи Байҳақӣ” дорони усурҳои барҷастаи бадеӣ низ мебошад. Ин асар гуё инъикоси забони зиндаи асри муаллиф аст. Аз ду ҷиҳат барои таърихи забони адабии мо аҳамияти муҳим дорад: яке аз ҷиҳати лексика, дигаре-синтаксис.

1. “Таърихи Масъудӣ” маъруф ба “Таърихи Байҳақӣ” аз Абдулфазли Муҳаммад бини Ҳусайни Қотиб Байҳақӣ бо муқобила, тасдиқи хавошӣ ва таълиқи Саъид Нафисӣ, Техрон, 1326, саҳ.698.

Муаррих воқеахоро батафсил баён карда ва ё агар дар бораи шахсе бештар сухан ронда бошад, онро барои пасояндагон кардааст. Худи ӯ дар ин бора менависад:

“...Чунон донам, ки хирадмандон, ҳар чанд сухан дароз кашидам, биписанданд, ки ҳеч навиштае нест, ки он ба як бор хондан наярзад ва пас аз ин аср мардумони дигар асрҳо ба он рӯчӯ кунанд ва бидонанд”...

Муаррих ба истеъмоли вожаҳои алоҳида бисёр диққат медиҳад. Масалан, дар “Таърихи Байҳақӣ” калимаи саҳт на танҳо ба маънои худ аломатро ифода мекунад, балки боз ба маънои ҳеле, бисёр истеъمول шуда бештар дараҷаю аломати аломатро ифода мекунад:

...амир бад-ин муаммо, ки расид, саҳт шод шуд... Бусаҳл гуфт: “саҳт осон аст, агар ин корҳо пинҳон монад”. Ҳарчанд ин ҳол пӯшида намонад ва саҳт бузург халале афтад. Ё амир-ул-муъминин, ман саҳт пагоҳ омадам... Аммо ҳурматаш саҳт бузург буд.

Дар ин асар феъли “афтодан” ҳам ба маънии аслиаш ва ҳам дар ибораҳои феълӣ ба маъноҳои гуногун (руй додан, воқеъ шудан, мурдан, дучор шудан) омадааст: Ҳамагон дар чоҳ афтид... (ғалтид). Бусаҳтро ин чоҳ коре бияфтод (коре баромад)... то Сарасе расидем,... дар роҳ чандон сутур бияфтод (ғалтида мурд), ки онро андоза набуд... Маро гумон афтод, ки...(гумон пайдо шуд) Дар ин роҳ набояд... халале афтад, ки акнун чунин мусибате афтода, эшонро чӣ афтодааст (руй додааст), ки гурусна бояд буд.

Калимаи “набера” дар шакли “напаса” низ омадааст.

Дар ин асар типҳои гуногуни лугатҳои забонамон гирд омадааст: /марди дуто нестӣ-дурӯя нестӣ, ҳоли кардан - хилват кардан, заҳра таркидан -заҳра қафидан, талхақаф/заҳрақаф/шудан -саҳт тарсидан, дилхуш гардондан - хурсанд кардан, сипар афқандан - таслим шудан/, боз намудан - шарҳ намудан, баён кардан, тафсил додан:

Ин подшоҳ гузашта шуд...аҷоиб бисёр афтод ва бознамом ба чоҳ хеш... хонандагонро муқаррар гардад, ки дунёи дуранг ба ними папиз наярзад. Амир... бо ман шабе ҳадис мекард ва аҳволу асрори саргузаштҳои хеш бозменабуд.

Байҳақӣ “бар хилофи дигар таърихнависон ба майда-чайдаҳои зиндагӣ маишат, суҳбату муколамаи шахсон диққат додааст. Ин кори ӯ ба забони асар, махсусан лексикаи он, бе асар намонда таркиби лугавии онро хеле рангоранг гардондааст:

“...Чун миёни сарой бирасидам, ёфтам Афшинро бар гушан садр нишаста... Бӯдулаф ба шалворе ва чашм баста, он ҷо бинишонда ва сайёф шамшер бараҳна ба даст истода ва Афшин бо Бӯдулаф дар мунозира ва сайёф мунтазири он, ки фармон диҳад, то сараш бияндозад. Ва чун чашми Афшин бар ман афтод, сахт аз ҷой бишуд ва аз хашм зарду сурх шуд ва рағҳо аз гарданаш бархост... Фаро истодам ва аз тарзе дигар сухан пайвастам: ситудани Аҷамро, ки ин мардак аз эшон буд ва аз замини Усрушана ва Аҷамро шараф бар Араб ниҳодам, ҳар чанд ки дониستم, ки андар он базаи бузург аст, валекин аз баҳри Бӯдулаф”.

Дар “Таърихи Байҳақӣ” калимаҳои арабӣ, чи тавре ки тадқиқотчиён мегӯянд, аз сад даҳ калима рост меояд, ки он лугате аст, тоҷикӣ надорад, ё лугати дарборӣ, сиёсӣ ва илмӣ ё динӣ аст, ки вориди забони тоҷикӣ шудааст.

Баъзе ҷумлаҳои арабӣ: “азза ва ҷалла” раҳматуллоҳи алайҳ “разиоллоҳу анҳу” “ҷазоқаллоҳу хайран” ҳамчун ибораҳои гайёр ба қор рафтаанд.

Баъзе калимаҳои арабӣ дар шакли ҷамъи арабӣ ҳадам/ҳодимон/салотин/султонҳо оварда шудааст.

Дар “Таърихи Байҳақӣ” ҷонишини “шумо” чун дар забони ҳозира дар шакли “шумоён” низ дида мешавад:

Довуд гуфт:

— Бузурго галато, ки шумоёнро афтодааст. “...ман нигоҳ мекунам ва аз ҷаноҳҳо шумоёнро мадад мефиристонам.

Дар асар дар сохтани тарзи мафъули феъли “омадан” ба ҷои “шудан”, бештар омадааст: “ин нома чун **набишта омад**, хайлтошро бихонд. Ман ин пайгом наводам ва расво шавам ва Қосим **кушта ояд**. ...хуни Ҳасанак **рефта наёнд**...”

Дар ин асар пасоянди - ро ба вазифаҳои грамматикӣ дигаре ба кор рафтааст.

Барои ифодаи замон ба маънои пешоянди “дар”: Офтобзардро амир ба Оби равон расид. Бомдодро манзиле рафта будем. Ва намози дигарро пул ончунон шуд... Мардум истода буданд ба наззора наздики намози дешкиро. Фазл бозгашт... ва намози дигарро наздики Ҳорун омад.

Дар “Таърихи Байҳақӣ” таркибҳои пешоянду пасоянддор дида мешавад: Ҳар хорие, ки пеш ояд, бибояд кашид аз баҳри Будаулафро.

Дар ин асар пешоянди “фаро” (дар пеши) ва “бар асари” (аз дунболи, паси) дучор мешавад: Эшон низ бирафтанд ва ман бар асари эшон бирафтам. Роҳи Гур гирифтем ва амир низ бар асари мо ними шаб бардошт.

Касеро заҳра нест, ки фаро эшон сухане гӯяд.

Дар асар чумлаҳои забони гуфтугӯи халқ, соҳти чумлабандии китобӣ мушоҳида мешавад.

“Ҳорун гуфт:

— Моро панде деҳ ва сухане гӯй, то онро бишназем ва бар он кор кунем.

Гуфт:

— Эй мард, гумоштай бар халқи худон азза ва чалла... хулқро чун халқи худ некӯ гардон, то гандумнамон чавфурӯш набошӣ.

Халифа гуфт:

— Хостем то туро аз ҳоли таяг бираҳонем ва ин фармудем.

Умарӣ гуфт:

— ... ин чаҳор дорам ва агар гами эшон нестӣ, напазируфтаме, ки маро бад-ин ҳочат нест”.

Дар “Таърихи Байҳақӣ” чумлаҳои кӯҳи гуфтугӯӣ, махсусан дар муколама бисёр оварда шудааст: “Бӯлҳасани Дилшодро он ҷо ёфтам савор шуда ва ман низ аспе ба даст овардам ва ба насия харидам ва бо ёрон ба раҳ афтодем. Ва Масъуди Лайс маро гуфт, ки Султон аз ту чанд бор пурсид, ки Бӯлфазлро чун афтода бошад?” ва андӯҳи ту мехӯрд. Ва намози дигар пеш рафтам

бо музаи тангсоқ ва қабон куҳан ва замин бӯса додам. Бихандиду гуфт:

— Чуи афтодӣ? Ва локиза соҳте дорӣ?

Гуфтам:

— Ба давлати худованд чои беруи овардам...

— Бихонед ин хочибсаройро.

Бихондад ва меларзид аз бим... бар каронаи чуи бузург саройпарда ва хаймаи бузург зада буданд ва саҳт бисёр лашкар буд дар лашкаргоҳ”.

Паи ҳам овардани синонимҳо дар ин асар кам бошад ҳам дида мешавад: рою тадбир, пиру кӯҳан, тезтаку даванда.

Дар байни осори мансури асри XI-XII “Сиёсатнома” ё “Сияр-ул-мулк”-и Низом-ул-мулк аз беҳтарин асарҳо ба шумор меравад. Чунон ки М.Баҳор дар “Сабкшиносӣ” ном асари худ менависад, ин китоб “аз ҳайси равонӣ ва саҳулати ибороту эҷоз шабеҳ ба насри Балъамӣ аст, вале аз ҳайси луғоту истилоҳоти тоза ва доштани киноёту истиороту ирсол-ул-масал ва мучассам сохтани матолиб ва баҳс дар чузъиёт ва равшангарии агрофу ҷавониби ҳар мавзӯ ба “Таърихи Байхақӣ” шабеҳ аст...”¹.

Худи муаллиф дар бобати иншои худ сухан ронда менависад: “Он ҷӣ бандаро аз дидаву шунида ва дониставу хонда фароз омад, ёд карда шуд... ва ин чанд фасл бар сабили ихтисор навишта шуд ва он чи лоқи ҳар фасле буд, дар он фасл ёд карда шуд ба иборати равшан.

Дар “Сиёсатнома” ду услубро мушохида кардан мумкин аст.

1. Услуби тарзи суханронӣ ва муҳокимаронии худи муаллиф:

“Ва ҳеҷ подшоҳе ва худованди фармонеро аз доштани дониستاني ин китоб чора нест, хосса дар ин рӯи ор, ки ҳарчанд бештар хонанд, эшонро дар корҳои динӣ ва дунявӣ бедорӣ бештар афзояд ва дар аҳволи дӯсту душман дидорашон беҳтар дарафгад.

2. Забон ва услуби ҳикоя, киссаҳои таърихӣ, ки муаллиф ба муносибате дар китоб ҷой дода таҳрир кардааст.

1. М.Баҳор, Сабкшиносӣ, ҷ. II, саҳ 95.

“Гандапир хабар ёфт, ки малик ба фалон шикоргоҳ хоҳад шуд ба фалон рӯз. Гандапир бархост, пурсон-пурсон ба сахтиву душворӣ бад-он шикоргоҳ шуд ва паси хошоке бинишаст ва он шаб бихуфт. Дигар рӯз Нушервон даррасид ва бузургони лашкар хама дар гузаштанд ва ба шикор кардан машгул шуданд”.

Таркиби лугавии асар асосан аз калимаҳои тоҷикӣ иборат мебошад. Дар “Сиёсатнома” бисёр ибораҳои феълӣ забони гуфтугӯи халқомон махсусан дар ривояту хикояҳои таърихӣ хеле зиёд инъикос ёфтааст... бо эшон бас наомадан, гарданкашӣ кардан, дар обу оташ рафтан, захра доштан, ба даст омадан, дилгармӣ додан, замин ба дандон гирифтан, яла кардан /сар додан/, обрӯй рехтан, дум чунбондан.

Ин ибораҳо ва ибораҳои дигар тасаввури моро дар бораи таркиби лугавию фразеологӣ ва сохти грамматикӣ забони зиндаи асри муаллиф бештар мекунад.

Гандапир саҳт андар монд ва ҳеч инсоф наёфт. Тамаъ аз ӯ бибурид ва ба худ гуфт:

“Оҳани сард мекунам. Худон таоло забари ҳар дасте офаридааст. Чашмаш ба Амру Лайс афтод, дилаш бисӯхт.

Ибораҳои рехта, дар “Сиёсатнома” ба гумони мо, назар ба дигар асарҳо зиёдтар истифода шудааст.

“Ин дӯст динор дар остин ниҳод ва аз пеши малик берун омад, бар сифате ки дар пӯст намегуянд. Донед, ки ман ҳамаи умр ба некномӣ ва некӯкорӣ гузоштаам /гузарондаам С.Х./ ва акнун ки ба лаби гӯр расидаам, вочиб накунад, ки коре кунам...”

...ин чӣ гуфтед, аз сари зътиқоду ягонагӣ гуфтед ва аз шумо ҳамин чашм дорам. Пас рӯй турш кард... Сабуқтагин хилоф кард... дугурӯҳӣ дар миёни гуломон афканд. Амӣ р мегӯяд, ки як лаҳза ба сарои ман ранча бош. Пирамард рӯй турш карду гирех бар абрӯ афганд, ҳеч касро камтар чизе зиён нашуд ва аз шодӣ дар пӯст намегуянд.

“Чун гӯшт ганди шавад ба намак илоч таъон кард, чун намак ганди шавад, ўро ба чӣ илоч кунанд” /Сиёсатнома, 105,213-214/.

Иборан рехтаи “аз борон гурехтану дар новдон” афтодан /Дайламон аз борон бигурехтанд ва дар новдон афтоданд/ бо ҳамон шаклу вази дар тоҷикӣ давом дорад, вале дар форсии имруза ба ҷои он “аз чола дар омада /баромада - С.Х./ ба ҷох афтодан” ба кор меравад.¹

Зарбулмасалҳо ҳамчун материали тайёри забон истифода шудаанд:

...масал задаанд дар ин маънӣ, ки “хона ба ду қадбому поруфта бувад ва ба ду қадхудой берон” (вайрон).

Баъзе калимаҳо бо маънои худ аз забони ҳозира фарқ доранд ё яке аз маъноҳояшон аз забони ҳозира фарқ мекунад, ё ба он маъно дар қисме аз лаҳҷаҳо мондааст. “Алптегин чун аз Абӯҷаъфар бипардохт /яъне кори ӯро тамои қард, дар ҷанг шикасташ дод С.Ҳ./ - Чандон биёмаданд ба тамаъи ғанимат ба ғазо, ки чун арз қард, ёздаҳу понсад савор пиёда баромад... Ва агар баъд ин аз зердасте ва дарамхаридае гуноҳе дидор ояд /ба вучуд ояд - С.Ҳ./, нахуст бояд ки маълуми мо ғардонӣ. Имрӯз баргағдед, то фардо дидор ояд /пайдо шавад, рӯй диҳад/. Чун бар ин ҳадис як-ду моҳ баромад. /гузашт/.

Калимаи “дарвақт” ба маънои “даррав” “ҳамин замон” ба кор рафтааст: “Нӯшервон гуфт: “зеҳ” Дарвақт ҳазинадор ҳазор динор бад-ин пир дод.

Калимаи “нек” ба маънии «бисёр, зиёд» ва “сабук” ба маънии “зуд” ба кор рафтааст: “турк бо гуломон аз дари сарои хеш бадар омад ва моро нек бизаданд ва дасту пойи мо бишикастанд. ...Ҳамин шуниданд, сабук бозгаштанд ва маълуми малик Анушервон қарданд.

Дар ин асар калима ва ибораҳои пагоҳ /саҳар/, намози дигар, намози пешин, намози шом, намози хуфган барои ифодаи ҳиссаҳои вақт ва гузаронидани намоз ба кор рафтанд, ки ҳоло ҳам дар забони зинда ба ҳамон маъно ба кор мераванд. Дар форсии

1. М. Баҳор. Сабкишиносӣ. ҷ. II. саҳ. 103

муосир ба чои номи тоҷикӣ (форсии) намозҳо вожаҳои арабӣ ба қор бурда мешавад.

Калима ва истилоҳҳои арабӣ, дар асар аз 10 ғоиизи таркиби лугавии китоб беш нестанд. Бештариини онҳо калимаҳои мебошанд, ки муродифи тоҷикӣ надоштаанд: дамлакат, вилоят, раият, халқ, мутазолим.

Гуруҳи дигари онҳо бо синонимҳои тоҷикиашон: подшоҳ-малик, ситамгар-зелим, дод-адл, нонвой-хаббоз, хиргоҳ-хайма баробар ба қор бурда шудаанд.

Дар ин асар калимаҳои аввалини туркӣ: ятоқ қарқур, туг ва бошӣ истеъмол шудаанд.

Чамҳои арабӣ, кам бошад ҳам, дида мешаванд, уламо/олимон/, хулафо/халифаҳо/, халонк/халиқаҳо/, ахбор, раоӣ/раиятҳо/, мулук /маликҳо-подшоҳон/.

Баъзе калимаҳои чамӣ арабӣ /аҳвол, аҷоиб/ боз бо суффиксҳои тоҷикӣ чамъ баста шудаанд: "...муфсидон да.қр гарданд ва аҳволҳо пӯшида монад. Ва ин ҳам аз аҷоибҳои ҷаҳонӣ аст.

Пешванди хурдӣ ва навозиши -ак/-гак/ ва ифодаи ҳақирӣ: ...занро дидем, ки дегаке бар сари оташ ниҳода ва ду бачагаки тифл дар пеши ӯ ба замин хуфта... Ин ҳарак аз онӣ фалон гозур аст...

Пасванди -гон ба охири ҷанд шумора ҳамроҳ шуда маънои нафар ё -тоғӣ -ро ифода мекунад: "...Душман ҳамҷунин аст: яғону дугону яничғонро осон тавон нест қард.

Дар феълҳои таркибӣ овардани феъли ёридиҳанда баъди феъли дуҷум дида мешавад:

"...агар маро қоре пеш олд, ястодагӣ, ҳамҷунин қунад ё на? Сабуктагии ҳар тадбиреву тохтаие ки мекард, савоб меомад... Чун бузург шуда, бо падар бисёр тохтаие ва сафарҳо қард.

Аз исми "горат" феъли "горатидан" сохта шудааст. Чун ба ҳароҳҳои себ расиданд, ... пок бигоратиданд.

Пешванди ҳаме - ва ме-ва морфемаи -с/-я/ дар "Сиёсатинома" ҳамон маъно ва вазиғас дорад, ки дар асри X барои давомнокии амал ба қор мерафт.

“...гирён-гирён ҳамеомаданд ва уро дар канор ҳамегрифтан
ва бозмегаштанд. Аз ин маънӣ ҳамегуфтанд, то ҳар рӯз дили ин
писар гаронтар мешуд.

Ба ин маънӣ морфемаи /-й,-e/ низ омада, дар чумла агар
фёъли якум бо морфемаи - й/e/ омада бошад, дар фёълҳои дигар
низ ба кор рафтааст:

“Чунон ки агар пагоҳ барнишастӣ (барменишаст) ва ба
тамошо ва ба шикоре рафтӣ (мерафт)... то ба саҳро бихурдӣ
(мехурд).

Морфемаи -е (-й) дар ин асар бо фёъли шахси якуми чамъ
истеъмол шудааст: Ва агар мо бе фармони худованд чанг кардеме,
(мекардем) пас ҳар як худованд будеме(мебудем), на банда.

Як шакли сигаи амрӣ аз асоси замони ҳозира бо ёрии
пешванди ҳаме - ва ме- сохта шудааст: “...Уро аз он деҳ бар хони
хеш мадор, ҳар моҳ панҷ динор зар,... бад-ӯ мерасон... Ҳар киро
гӯям: “бигир!” Ту ҳамегир”.

Пасоянди -ро ба охири калимаи казо ҳчмроҳ шуда /казоро/
ба маънои “тасодуфан”, “иттифок афтодан”, “ногахон”, ба кор
рафтааст: “Қазоро муҳтасиб дар миёни бозор пеш омад”.

Имлои калимаҳои гармоба, лаҷом, вайрон дар шакли
гармова, лагом, байрон оварда шудааст. Фёъли “ёфтан” дар шахси
сеюми чамъи замони ҳозира-оянда “ёванд” аст. Дар чумлаҳои
чидааъзо фёъли ёридиханда бо аъзои аввал омада, аъзоҳои чидаи
баъдина бо фёъл омадаанд:

Ва ин Бахроми Чубин саворе ягона буд ва муборизе беҳамто.

...ӯ чавони некурӯй буду ободону тару тоза ва мулаййини...
...Моро подшоҳе бояд, ки ... эмин бошем: хоҳ турк бош, хоҳ тоҷик.

Баъзан фёъли ёридиханда дар охири чумла омадааст: “Аз
дайламон ҳеҷ подшоҳе бедортару бузургтару пешбинтар аз Изад-
уд-давла набудааст. Ва подшоҳе одилу худотаре ва донишдӯсту
чавонмард ва бедору қавирой ва покдину гозӣ буд”.

Воситаи алоқаи грамматикӣ чумлаҳои соддаи таркиби
чумлаҳои мураккаб ҳама ҷо пайвандҳои ва /-у/, валекин
мебошад: “Ва аз тангбории подшоҳ қорҳои мардумон фӯрӯхшта

шавад ва муфсидон далер гарданд ва ахволҳо пушида монад ва лашкар озурда шавад ва раият дар ранҷ афтанд”.

Љумлаҳои мураккаби пайвасте, ки бо пайвандаки “валекин” алоқаманд шудаанд, ҷолиби тавачҷӯх мебошанд: “Даноён гуфтаанд: Бурдборӣ некӯст, валекин ба вақти комгорӣ некӯтар, илм некӯст, валекин бо ҳунар накӯтар, неъмат некӯст, валекин ба шукру бархӯрдорӣ некӯтар, тоат некӯст, валекин бо илму худотарсӣ некӯтар”.

Низоми-ул-мулк аз рӯи принсипи содданависӣ амал намуда воқеахоро бо обурани зиёди бадеӣ тасвир мекунад. Вай ҳам унсурҳои забони зинда ва ҳам унсурҳои забони гурӯҳҳои босаводи ҷамъиятро истифода мекунад.

Забони персонажҳоро муқоиса кунед: - Имрӯз аз адлу саҳми ман гургу меш ба як ҷо об меҳӯранд. То туро ҷӣ захираи он бошад, ки дар шаҳри Бағдод бар сари болини ман занеро ба муқобила бигирӣ ва дар сарои худ барӣ ва фасод кунӣ ва чун мардумон амри маъруф кунанд, эшонро бизанӣ.

Дар “Сиёсатнома” оғози ҳикояҳо бо ҷумлаҳои “чунин гӯянд, ки...”, “Иттифоқ чунон афтод, ки...”, “Шунидам, ки...” сар мешаванд ва гӯё муаллиф хонандаро аз оғози ҳикоя оғох мекунад.

Дар “Сиёсатнома” услуби таърихӣ ва бадеии осори мансур фароҳам омадааст. Ин тарзи баёну тасвир ва ифода аз неҷағҳои хоси “Сиёсатнома”-и Низомулмулк аст.

Яке аз осори муҳими таърихӣ асри XI “Таърихи Зайн-улаҳбор”-и Гардезӣ ба шумор меравад. Ин асар дар байни солҳои 1050-1053 таълиф шудааст ва дар он на танҳо воқеаҳои таърихӣ, балки бисёр ҷашну маросимҳои гузаштагони мо инъикос ёфтаанд ва муаллиф бисёре аз онҳоро шарҳу эзоҳ додааст:

“Кунун суҳан андар маънии илҳои мугон ва аҷамиён гӯям ва падида кунам, ки ҳар иде ба кадом рӯз бошад аз рӯзҳои эшон”.

Муаррих номи бисёр ҷашнҳо, ва воқеахоро шарҳ медиҳад:

“Ҷамшед аз ҳарб боз омад ба зафару фирӯзӣ ва ганимати фаровон оварда. Пас он рӯз ки ҷавохир ганимат оварда буд, ба тахти хеш анбор кард, то ҳар кас буфинад. Ва офтоб аз раван

андар офтод ва ҳама хона аз акси он равшан гашт, бад-ин сабаб уро “шед” лақаб карданд ва “шед” ба порсӣ “рушной” бувад ва офтобро бад-ин сабаб “Хуршед” гуянд, ки “хур” курси офтоб бошад ва “шед” равшан...”

Бояд гуфт, ки асарҳои таърихӣ ин давра дорони ҳикояҳои бадеӣ низ мебошанд ва забони услуби онҳо хеле соддаву раван мебошад:

“Рузе Нушервон аз лашкар танҳо монд, ба мазраае расид, духтареро дид, об хост. Духтар аз найшакар қадаҳе об бигирифтгу назди Нушервон оварду бо вай талаттуф кард. Нушервон таҷҷаруъ менамуд. (чуръа-чуръа менӯшид) Хошоке дар қадах буд, аз он об оҳиста нӯшидан гирифт. пас духтарро гуфт:

— Хуш об сардӣ, агар ин хошон набудӣ. - Духтар гуфт:

— Эӣ сарҳанг, ба амд (қасдан) дар қадах афгандам, ки ту ташна будӣ, то об хуш хӯрӣ ба оҳистагӣ, туро зиёне надорад... (Аз “Роҳат-ус-сурур”-и Ровандӣ).

Чунон ки дида шуд, дар асрҳои XI-XII асарҳои зиёде ба забони тоҷикӣ навишта мешаванд. Забон ва услуби осори таърихӣ ин давра дар баробари умумият ҳар яке баъзе хусусиятҳои лугавӣ, грамматикӣ ва услубӣ хосдоранд. Забон ва услуби осори таърихӣ дарбаргирандаи забон ва услуби насри бадеӣ низ мебошад.

ЗАБОН ВА УСЛУБИ ОСОРИ АҲЛИ ТАСАВВУФ, ОСОРИ ДИНИВУ ПАНДУ АХЛОҚӢ

Дар асрҳои XI ва XII аз тарафи аҳли тасаввуф ва дин осори зиёде ба забони тоҷикӣ навишта мешавад. Метавон “Тазкират-ул-авлиё”-и шайх Аттор, “Кимиёи Саодат”-и имом Ғазалӣ, “Кашф-ул-маҳҷуб”-и Абулҳасан, “Асрор-ут-тавҳид”-и Муҳаммад бинни Мунаввар, “Муноҷоту мақолат”-и Ансориро номбар кард.

Мазмун ва мундариҷаи осори аҳли тасаввуф хеле гуногун аст. Дар ин асарҳо ҳодисаю воқеаҳо, саргузашти сӯфӣро сардорони дину мазҳаб, таълимоти онҳо, ақидаю ҷаҳонбинии онҳо, панду ахлоқ инъикос ёфтааст.

Ин муаллифон кушидаанд, ки эҳсосоту ақида, фикру андеша, мазмунҳои динию мазҳабӣ ва панду ахлоқро ба забони содда баён кунанд.

Дар асрҳои XI-XII дар натиҷаи пайдоиши тасаввуф дар боби ақоиди онҳо китобҳои низ навишта мешаванд. Дар он ҷое, ки ақидаи суфиён паҳн мешуд, осори хаттии онҳо, ба ин восита каломи бадеии онҳо /бо вучуди нобаробар паҳн шудан/ интишор меёфт.

Мавзӯи осори онҳо тасвири рӯҳия ва ҳиссиёти баланди инсонӣ аст. Онҳо муътақид буданд, ки тамоми таассуротро бо сухан ифода кардан мумкин нест. Бинобар онҳо маҷбур буданд, ки дар руи забони оосорашон бисёр қор кунанд ва ин қисман сабаби пайдоиши лексикаи махсус бо семантикаи дигар гардид. Ҳамин тариқа, дар адабиёти аҳли тасаввуф бисёр калимаҳои маъмули забонамон маънои нав пайдо карданд.

Уламои дин ва аҳли тасаввуф дидаву доништа саъю кушиш намуданд, ки осори худро ба тоҷикӣ ба забони содда нависанд. Дар ин бобат имом Ғаззоли дар “Кимийи саодат” навиштааст:

“Ва мо дар ин китоб ҷумлаи ин ҷаҳор унвон ва чихил асл шарҳ кунем барои порсигӯён ва қалам нигоҳ дорем аз иборати баланду муғлақ ва маънои торику душвор, то фаҳми авом онро дарёбад... Мақсуди ин китоб авоми халқ аст, ки ин маънӣ ба порсӣ илтимос карданд ва сухан аз ҳадди фаҳми эшон дар натавон гузошт...¹ (гузаронд С.Ҳ.)”

Шайх Аттор дар “Тазкират-ул-авлиё” низ манфиатҳои мардуми сарзамини худро ба назар гирифта онро ба тоҷикӣ менависад, то ки ҳама аз он баҳраманда шаванд:

“Ин суханон, ки шарҳи он аст, хосу омро дар вай насяб аст, агарчи бештар ба тозӣ бувад, ба забони порсӣ навишта омад, то ҳамаро шомил бувад”.

Онҳо кушидаанд, ки аз калима ва истилоҳоти тоҷикӣ истифода баранд, вале то охир ба он муваффақ нашудаанд, зеро

1. Ғаззоли, “Кимийи саодат”, ҷопи саввум, Техрон, 1345. сах.5.

таълимоти аҳли тасаввуф хеле мураккаб буда, равия ва шоҳаҳои гуногун дошт. Бо вучуди саъи зиёд дар осори онҳо қисман калима, ибора ва истилоҳҳои гуногуни арабӣ истеъмол шудааст: лаҳв, мубоҳ, иҷобат, фариза, вақф, мусхаф, шаръ, руъяти кулл, баҳои кулл.

Суфийён нутку забони одамонро ҳадяи илоҳӣ медонистанд. Дар ин бобат муаллифи “Кашф-ул-маҳҷуб” навиштааст:

“Нутк неъматӣ бузург аст аз ҳақтаоло ба банд ва одамай бад-он аз ҳайвон мумайиз аст аз дигар ҳайвонот”.

Онҳо медонистанд, ки аҳли ҳар касбу пеша калима ва истилоҳоти худаширо дорад ва онҳо ба мақсади муайян ва дар мавридҳои гуногун ба қор бурда мешуданд. Дар ин бора муаллифи “Кашф-ул-маҳҷуб” Абдулҳасани Ҳачвирии Ғазнавӣ навиштааст:

«... Аҳли ҳар синфро ва арбоби ҳар муомилагери ба якдигар андар ҷараёни асрори худ иборат асту калимот, ки ба ҷуз эшон маънии он надонанд ва мурод аз вазъи иборат ду чиз бошад: яке ҳусни тафҳиму тасмими гавомизро, то ба фаҳми мурид наздиктар бошад ва дигар китмони (пинҳон доштани) сирро аз қасоне, ки аҳли он илм набошанд ва далоили он возеҳ аст...»

Дар асарҳои онҳо то ҳадди имкон маънии баъзе калима ва истилоҳоти таълимоту афкорашон шарҳ дода шудаанд:

“...мардумон андар таҳқиқи ин исм (суфӣ, тасаввуф) бисер сухан гуфтаанд ва кутуб сохта. Гурӯҳе гуфтаанд, ки “суфиро аз он ҷиҳат “суфӣ” хонанд, ки ҷомаи суф дорад ва гурӯҳе гуфтаанд, ки бад-он “суфӣ” хонанд, ки тавалло ба асҳоби суфа кунанд ва гурӯҳе гуфтаанд, ки ин исм аз “сафо” муштак аст, аммо бар муқтазои лугат аз он маъноӣ баъид мебошад. Пас “сафо” дар ҷумла маҳмуд бошад ва зидди қадар бувад. (“Кашф-ул-маҳҷуб”).

Ҳоча Ансорӣ дар яке аз мавъизаҳои худ дар баёни тасаввуф ва ориф менависад:

— Эй азиз, тасаввуф ҷист?

Қор қардану музд нахостан, қанҷ бурдану боз ноғуфтан. Аз дӯст ҳикоят нақардану бо дӯст шикоят нағуфтан. Орифро аз дунё оро асту охираш дар назди ӯ хор аст. Уро ба ину он ҷӣ қор аст”.

Вай дар бораи суфӣ менависад:

“Суфӣ он аст, ки бе нишон аст”. Имруз ниҳон, фардо пинҳон аст. Кушода медорад ин розро, ки фардо на вақти баён аст”.

Суфизм дар ҷамъияти асрҳои XI-XII дар инкишофи забону адабиёт роли калоне бозидааст. Ҳар асаре, ки аз тарафи аҳли тасаввуф ва ё пайравони дину маъраба офарида шудааст, забону услуби махсус доранд.

Кӯшишу саъи нависанда ва шоирони суфӣ ба истифодаи забони модарӣ нигаронда шуда буд ва онҳо барои ифодаи ҳиссиёт, андешаю афкор забони модариашонро авлотар медонистанд ва онро барои ин адои хизмат муносиб мешумурданд.

Аз мутолиаи асарҳои онон чунин бармеояд, ки ин типии забони осори ҳаттӣ шаклан хеле тараққӣ карда будааст ва суфтаю раван ба назар мерасад. Забон ва услуби ин асарҳо бинобар шароитҳои таърихӣ таъсир ва нуфузи калоне доштаанд. Муаллифони онҳо пайравону муқаллидони зиёди идеявӣ доштаанд.

Дар “Асрор-ут-тавҳид” дар баёни “мард” навишта шудааст, ки услуби содда дорад:

“Ин чунин чизҳоро қимате нест. Мард он бувад, ки дар миёни халқ бинишинад ва бархезад ва бихурад ва бихуспад ва бихурад ва бифурушад ва дар бозор дар миёни халқ ситадудод кунад ва зан хоҳад ва бо халқ даромезад ва як лаҳза аз худой гофил набошад”. (“Асрор-ут-тавҳид”).

Муаллифони суфӣ саъй мекунанд, ки худоро на бо ақлу хирад, балки ба воситаи ба мувоҷаба фуру рафтани шиносанд ва ба он як шаванд. Мавзӯи осори муаллифони суфӣ тасвири ақоиди онҳо, таассурот, ҳолатҳои рӯҳии онҳо мебошад. Ифодаи ҳаттӣ таассуроти афкор ва эҳсосоти ақоиди онҳо лексикали гуногунро талаб мекард. Онҳо барои ифодаи таассурот, эҳсосот ва ақоиди худ асосан забони модариашонро авлотар медонистанд. Дар асарҳои онҳо бисёр калима, ибораҳои гуногун, инъикос ёфтааст, ки барои ифодаи тасаввуроти мураккаби таълимоти ислом ба тасаввуф хизмат мекунанд:

укбо (охират), факр, ризо, сахо, бақову фано, иродат, иқтидо, вучуди адам (нобудӣ), табаррук, футувват сафои ботин, ҷилои зоҳир, латофати табъ.

Дар осори суфия калимаю ибораҳое дида мешаванд, ки ҳоло дар истеъмол нестанд ё бо яке аз чузъҳояшон истеъмол намешаванд: дар шудан (даромадан), аз худ бишудан (аз хуш рафтан, беҳуш шудан), ба дори бақо реҳлат кардан (мурдан, аз дунё ҷашм пушидан), бодиягузора кардан (аз дашту саҳро гузаштан) (Асрор-ут-тавҳид).

Дар осори муаллифон гарчи фикр пай дар пай баён шудааст, вале синтаксиси осори онҳо мураккаби печ дар печ нест, балки бо воҳидҳои нисбатан хурди синтаксисӣ пай ҳам бо бандҳои калонтари синтаксисӣ ифода шудааст:

«Қорҳои ин дунё ба ду ҷиз бар пой аст: Ва яке аз ин ду ҷиз ба зери они дигар аст ва он нест илло шамшеру қалам. Ва шамшер ба зери қалам андар аст. Ва ҳунару мояи омӯзандагон қалам аст ва раъи ҳар қасе аз дуру наздик ба вай тавон донистан. Ва ҳарчанд ки мардумро озмуни рӯзгор бошад, то китобҳо нахонанд, хирадманд нагарданд, зеро ки пайдост, ки аз ин андаке умр чанд таҷриба тавон кард ва низ падида аст, ки чанд ёд тавон гирифтан. (Имом Ғаззоли).

Асарҳои тарҷимаҳолие, ки дар бораи зиндагӣ ва ҳолати суфиён навишта шудааст, хусусиятҳои забони зиндаи мардуми моро бештар дар бар мегирад ва бо забони адабӣ пайваста оварда шудааст:

«Гуруснагиву ташнагӣ дар ман асаре азим карда буд ва гармои гарм буд ва чун ҳаво хунуктар шуд, ман андаке қувват гирифтам ва бо худ гуфтам, ки шаб равам, беҳтар бошад, аз он ки ба рӯз ба гармо. Ва он шаб ҳама шаб медавидам то бомдод. Чун рӯз шуд, нигаристам: ҷумла саҳро рег дидаму хору хошнок ва ҳеҷ чой асари ободонӣ ва обу ҳайвон надидам, шикастадил шудаму бар он ташнагиву гуруснагиву мондагӣ ҳам чунон мерафтам. (Асрор-ут-тавҳид).

Дар асрҳои XI-XII санъати суханварӣ боз ҳам инкишоф меёбад. Ин ҳолат дар шаклҳои осори хаттӣ низ инъикос меёбад. Масалан, Ансорӣ осорашро аз ёд мекардааст ва онро шифоҳӣ омӯзондани мешудааст. Насри ӯ ба шеър монанд аст ва ба рӯху чони ҳар шунаванда ва хонанда таъсири зиёде мекунад:

“Мухотибаи панҷум - дар баёни фазилати ишк: Эй азиз, ҳар кас донанд, ки ҳақиқат чист, донанд, ки ишк кадом асту ошиқ кист. Дар ин роҳ мард бояд буд ва бо дили пурдари бояд буд. Ва ҳар киро ранҷ бештар, таматтуъ бештар. Ошиқ бояд, ки бебок бошад, агарчи ӯро бими ҳалок бошад. Ишқи одамии хор аст: на ном дораду на нанг, на сулҳ дораду на танг... Ишк дардест, ки ӯро даво нест ва кори ишк бамуддао нест. Муддаи ишк бебало набувад ва чун бало расад, ӯро радди бало набувад. Ошиқ ҳам оташ аст, ҳам об, ҳам зулмат асту ҳам офтоб... Ишк мояи осудагист, ҳарчанд мояи фарсудагист. ...Дили ошиқ ҳамеша бедор асту дидаи ӯ гуҳарбор аст”.

Порчае аз мақолати Абдуллоҳи Ансорӣ меорем, ки он ҳам намунаи забони содда ба шумор меравад ва дар насихати Низом-ул-мулки вазир навишта шудааст:

“...Ё Низом, дар риояти дилхо кӯш ва айби мардум бипӯш ва дин ба дунё мафуруш... Аз худ лоф мазан, балоро натиҷаи ҳаво дон, он чӣ нанҳодай, бармагир, нокардари карда машумар, дилро бозичаи дев масоз...”

—Ҳой нашнидастӣ? Ҳар он чӣ бинанд дар вайронӣ, нагуянд дар ободонӣ”. (“Асрор-ут-тавҳид”)

Ба фикри мо, забону услуби ин типии адабиёт аҳамияти калон дошт. Аз як тараф, ин услуб бо соддагии худ ба воситаи маҷлисҳои сӯфиён дар шакли шифоҳӣ дар байни оммаи зиёде паҳн мешуд ва аз тарафи дигар, унсурҳои нормаҳои забони адабӣ, маҳдуд ҳам бошад, дар байни мардум паҳн мегардид ва то андозае гуфтугӯро аз вайроншавӣ нигоҳ медошт.

Баъзан дар осори динӣ ва сӯфиёна калимаҳои мураккабро метавон дид, ки шояд дар осори пешинӣ набошад: салоҳҷӯй, бисёртоат, андакзиллат, андакфузул, кӯтоҳтамаъ, забонхуш, пешоникушода. /”Кимиёи саодат”/

Дар забони осори аҳли тасаввуф ва уламои дин асосан ҳамаи шаклҳои грамматикӣ ҳиссаҳои нутқ, ки дар марҳалаи аввал ба қор мерафт, истеъмоли шудааст. Фарқ дар ин ҷост, ки дар феълҳои префикси “ҳама” қамтар дучор мешавад. Пешояндҳои “дар” нисбат ба “андар” бештар, шаклҳои аба, абар дар насри ин аср дучор намешавад.

Дар осори суфиён ва уламои дин ҳангоми баёни мавзӯҳои панду ахлоқ ба сохтани қалимаҳои мураккаб низ даст дода шудааст: Ин ҳолат дар “Кимӣи саодат”-и имом Ғаззоли низ дида мешавад:

“...гуфтаанд: неқӯхӯ он бувад, шармгин бувад ва қамгӯю қамранҷ ростгӯй ва салоҳҷӯй ва бисёртоату андақзиллат ва андақфузулу неқӯхоҳ бувад қамгинонро ва андар ҳаққи қамгинон неқӯқирдори мушфик... бурдбору тангдил ва рафиқу қӯтоҳдаст ва қӯтоҳтамаъ бувад... пешониқушодаву забонхуш”.

Умуман забон ва услуби уламои дин ва аҳли тасаввуф соддаи оммафаҳм мебошад ва ба забони зинда ва гуфтори мардуми асри муаллифон наздик мебошад.

Хизмати қалони муаллифони суфӣ дар он буд, ки ба услуби осори хаттишон қабатҳои гуногуни луғавӣ забонро дохил намуданд. Гарчи ин лексика то андозае дар осори бадеӣ истифода мешуд. Вале онро пурра фаро нагирифта буд ва хусусияту имконоти услубӣ он истифода нашуда буд. Инҳо луғату қалимаҳои забони гуфтори халқ мебошад. Аз ин гурӯҳи қалимаҳои муаллифони суфӣ моҳирона истифода бурдаанд.

Суфизм дар ҷомеаи асрҳои XI-XII дар инкишофи забону адабиёт роли қам набозидааст, бинобар ин таҳқиқгари таърихи забони адабӣ ва тарқиби луғавӣ забони ҳар аср ва муносибати он ба забони ҳозира ва хусуниятҳои семантикӣ қалимаҳои осори суфиён бепарво назар нақунад.

ИНКИШОФИ ЗАБОН ВА УСЛУБИ ОСОРИ ИЛМӢ ✓

Забон ва услуби осори илмӣ дар асрҳои XI-XII ба забони тоҷикӣ хеле инкишоф меёбад, вале намегавон гуфт, ки нормаҳои забону услуби осори илмӣ тамоман муайян ва устувор гардида

бошад. Дар ин давра бисёр зиёиёни тоҷику форс саъйу кӯшиш намудаанд, ки ба забони тоҷикӣ асар офаранд ва онҳо ба ин муваффақ ҳам шудаанд. Аз тарафи дигар, забону осори илмӣ онҳо хусусияту вежагиҳои фардӣ дорад, ки он дар истеъмоли истилоҳоти илмӣ ва ҷумласозӣ ҷумлабандӣҳои муаллифони дида мешавад.

Дар осори фалсафӣ бисёр истилоҳҳо басит, кулл, ҷузъ, ҷинс, нафс, уммаҳот, (унсурҳои асосӣ - об, хок, ҳаво, оташ), маволид (ҷамод, набот, хайвон), мобаъд, моқабл, камият (ҷандӣ), кайфият (ҷигунагӣ), араз арабӣ мебошад. Баъзан кӯшиш шудааст, ки калимаҳои тоҷикӣ ҳамчун истилоҳ ба қор бурда шаванд ва ё аз калимаҳои тоҷикию арабӣ калимае сохта шудааст: қисматпазир, асарпазир, қисматнопазир, асарнопазир, асарқунанда.

Дар асрҳои XI-XII оид ба адабиётшиносӣ (илмӣ бадеъ), ситорашиносӣ, фалсафа, мантиқ, тиб ба забони тоҷикӣ ҷандин асар навишта шудааст ва доираи забони адабии тоҷик хеле вағъ мегардад. Аҳли илму адаби тоҷик дар офаридани асар аз сарвати забони мардумӣ мо, аз захираи лугавӣ он истифода намудаанд. Инчунин, онҳо ки барои ифодаи маънӣ ва мафҳум истилоҳе наёфтаанд, худ аз вожаҳои забонамон калима сохтаанд ва ё аз арабӣ иқтибос кардаанд.

Аз осори илмӣ асри XI ба забони тоҷикӣ бехтаринаш асарҳои Носири Хисрав («Ҷомеъ-ул-ҳикматайн», «Зодулмусофирин», «Хони ихвон», «Қушоишпу раҳиш») мебошад. Дар осори илмӣ фалсафӣ, ситорашиносӣ, динӣ ӯ забони адабии тоҷик обу ранги нав пайдо мекунад. Истилоҳоти илмӣ тоҷикӣ дар асарҳои ӯ хеле фаровон гирд омада ва ба мавқеъ ба қор бурда шудааст ва бисёре аз онҳо дар забони адабии ҳозира муносиби истеъмоланд. Ҷумласозӣ ва ҷумлабандӣ дар асарҳои ӯ сазовору муносиби омӯзишанд.

Дар ин марҳила услубҳои забони адабии тоҷик боз ҳам инкишоф меёбад. Асрҳои зиёде аз қабилӣ «Аттафҳим»-и Берунӣ, осори риёзӣи фалсафии Умари Хайём, «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзӣ, «Ҷадоиқ-ус-сехр фӣ дақиқ-уш-шеър»-и Рашиди Ватвот,

“Тарчумон-ул-балога”-и Родуёнӣ, “Захираи Хоразмшоҳӣ”-и Зайниддин Абуиброҳим дар илми тиб, оид ба тамоми фанҳои замонаш китоби “Қомеъ-ул-улум”-и Имом Фаҳриддини Розӣ ба забони тоҷикӣ навишта шудааст.

Муаллифи китоби “Тарчумон-ул-балога” Муҳаммад Умари Родуёнӣ саъй мекунад, асарашро ба забони модариаш нависад. Ин китоб асари нахустинест дар илми бадеъ, ба забони тоҷикӣ. Муаллиф дар ин бора навиштааст:

“Гуфтам, ки бад-он қадр ки маро фароз ояд аз ин илм, бад-ин китоб чамъ кунам ва ба таснифи шофӣ (комилу дуруст) биёроям ва ачноси (чинсҳои) балоғатро аз тозӣ ба порсӣ орам ва мисоли ҳар фасле алоҳида аз гуфтори устодон бознамоям, то раҳнамоӣ бошад ҳунарнамасӣро ва суҳанпаймоӣро”.

Бо вучуди майлу қушишҳои арабипарастон намоёндагони пешқадами тоҷику форс сайъ намудаанд, ки осори илмиашонро ба тоҷикӣ нависанд, то ки оммаи бештар аз он баҳрманд гардад. Муаллифи “Китоб-ул-бадеъ” менависад:

“Пас аз баҳри он ки ба тозӣ буд, хостам то фоидаи он мутадовил ва мунташир гардад ва миёни хавосу авоми он бошад. Китобе сохтам ба порсии дарӣ ва бар он зиёдату нуқсон қардам, ҷунун ки боист тартиб гардонидам”.

Таъсири муайяни забони арабӣ дар услуби илмии забони адабии ин давра бештар дар истилоҳоти гуногун мебошад. Масалан, агар мо ба “Ҳадонқ-ус-сехр”-и Рашиди Ватвот нигарем, истилоҳоти илмии бадоеъи шеър ҳама арабист ва дар шакли грамматикии арабӣ оварда шудааст: ат-тарсеъ, ат-таҷнис, ат-тарсеъ маъ-ат-таҷнис, ал мақлубот, ал-мутазад, ал-истиора, хусн-ул-матлаъ, хусн-ул-мақтаъ, ал-ихом, ат-ташбеҳот.

Муаллиф ҳангоми таърифи мавзӯҳо маънои лугавии истилоҳоро ба тоҷикӣ шарҳ дода тарҷума мекунад. Масалан, ихомро ин гуна тарҷума ва таъриф мекунад: “Порсӣ: - Ихом ба камон афқандан бошад ва ин санъатро “тахайюл” низ хонанд ва ҷунун бувад, ки дабир ё шоир дар наср ё дар назм алфозе ба қор барад, ки он лафзро ду маънӣ бошад: яке қарибу дигар ғариб ва

чун сомеъ он алфоз бишнавад, ҳолӣ хотираш ба маънии қариб равад ва мурод аз он лафз худи маънии ғариб бувад”.

Агар дар аввалҳо сайъ шуда бошад, ки истилоҳҳои тоҷикӣ ва калимаҳои тоҷикӣ ҳамчун истилоҳҳои ҳамсани арабӣ ба қор равад /дар осори тоҷикии Сино, Берунӣ, Носири Хисрав/, баъдҳо ин сайъ тадриҷан аз байн меравад.

Равиши қорӣ қардани забони тоҷикӣ дар насри илмӣ то аввали асри XII ҳеле охира давом мекунад, чунки то ин вақт луғатҳои илмӣ арабӣ қабул нашуда буд. Дар нимаи дуҷуми асри XI адибону олимони калимаҳои нофаҳму қуҳнаи тоҷикӣ даст каша ба қор онҳо калимаҳои арабиро, ки забонзада шуда буданд, ба қор мебаранд. Муаллифи асари тиббии “Захираи Хоразмшоҳӣ” Исмоили Қурҷонӣ дар муқаддима менависад: “...агарчи ин хидмат ба порсӣ сохта омад, лафзҳои тозӣ, ки маъруф аст ва бештари мардумон маънии он бидонанд ва ба тозӣ гуфта сабуқтар бошад, он лафз ҳам ба форсӣ ёд карда омад, то аз тақаллуф дуртар бошад ва бар зуфони равантар ва аз ин лафзҳо бештарро порсӣ ин гуфта ояд, то ҳеч пушида намонад”.

Профессор Болдырев А.Н. дуруст қайд мекунад, ки душворие, ки муаллифони тоҷик дар навиштани асарҳои илмӣ ба он рӯ ба рӯ мешуданд, набудани бисёр луғатҳои ҳамвазн ҳаммаънии тоҷикӣ-форсӣ ба арабӣ буд. ¹

“Захираи Хоразмшоҳӣ”-и Зайниддин Исмоили Қурҷонӣ асари барҷастае дар илми тиб мебошад. Муаллиф сайъ намудааст, ки китобашро ба забони тоҷикӣ (порсиандарӣ) нависад, то ки “...манфиати ин китоб ба ҳар кас расад ва ҳосил омӯро баҳра бошад”.

То асри XII баъзе калимаҳои арабӣ дар забони мардум қорӣ шуда, қор калимаҳои тоҷикиро гирифта буданд, бинобар Зайниддини Қурҷонӣ ҳангоми таълифи китоб дар асар ин гуна калимаҳоро истеъмол намуда навиштааст:

1. Ниг. ба А.Н.Болдырев. Из истории развития персидского литературного языка. Вопросы языковедения. 1955, N5, 86-87

“...агарчи ин хидмат ба порсӣ (тоҷикӣ С.Ҳ.) сохта омадааст, лафзҳои тоӣ (арабӣ), ки маъруф аст ва бештари мардумони порсӣ (тоҷику форсҳо С.Ҳ.) маънои он бидонанд ва ба тоӣ гуфтан сабуктар бошад, он лафз ба тоӣ ёд карда омад...”

“Захираи Хоразмшоҳӣ” ҳамчун асари тиббӣ аз ҷиҳати таркиби луғавӣ, истеъмоли истилоҳҳои тоҷикию арабӣ ва истеъмоли калимаҳои тоҷикӣ ҳамчун истилоҳ аҳамияти калон дорад.

1. Муаллиф калимаҳои тоҷикиро ҳамчун истилоҳи соҳаи тиб ба қор бурда муродифи арабии онро низ дар ҷумла меорад:

“...Ин асабҳои гузархост... ин гузархоро ба тоӣ сақба ва манфаз гӯянд. ...Он шуш аст, ки ба тоӣ рия хонанд.

2. Дар асар ибораҳои изофӣ ҳамчун истилоҳ ба қор рафта баъд истилоҳи арабии муродифи он оварда шудааст.

Устухони сар он ҷӣ мағзро пӯшидааст ва ба тоӣ онро ёфух гӯянд.

3. Муаллифи асар калима ва истилоҳи арабию дар ибора оварда муродифи тоҷикии ҳиссаи дуҷумла онро овардааст:

асбоби ақҳал, яъне асбоби (сабабҳои) сиёҳҷашмӣ, қуввати гозия, яъне қуввати парваранда, қуввати ҳозима, яъне қуввати гуворанда.

4. Муаллиф аввал истилоҳи тиббии арабию ба қор бурда, баъд дар ҷумла муродифи тоҷикии онро овардааст: Асли азала асаб аст ва асабро ба порсӣ пай гуянд. ...Қаҳро ба порсӣ думӯй хонанд.

Аз асарҳои муҳими илмӣ китоби “Ҷавомеъ-ул-улум”-и Муҳаммад имом Фаҳри Розиро метавон ном бурд. Ин асар дар бораи бисёр илмҳои замонаш маълумот медиҳад. Забону услуби ин асар яқинан нест. Истилоҳҳо ҳама қариб арабӣ аст. Сарлавҳаҳои бобу фаслҳои китоб ҳама арабӣ мебошанд ва бештар аз ибораҳои алоҳида иборат мебошанд. Илм-ул-мантиқ, илм-ул-ҳандаса, илм-ул-фалоҳат, илм-ул-арӯз.

Дар асар на танҳо калимаҳои истилоҳӣ, баъзе ҷумла, мағнҳои арабӣ, балки шаклҳои грамматикӣ арабӣ низ фаровон аст:

“Бурхони дуввум он, ки аҷсоми олам дар ҷисмия баробаранду дар сифоту ашкол мухталиф...” “...бар тариқи табиӣ, чун ҳаракати аҷсом лонафсуҳо нест, эшонро лобуд мутаҳаррике бояд ва он мутаҳаррик агар мутаҳаррик бувад ва ўро низ мутаҳаррике бояд ва ин ба тасалсул анҷомад”.

Забон ва услуби бобҳои илми мантиқ, илми табиӣ, душворфаҳмтар аст, вале бобҳои илми таърих, фалоҳат, қалъи осор /доғравонӣ/ содда аст: мисол аз илми қалъи осор:

“Мум агар бар чома афтад, ба рағани гов бибояд олудан, он гоҳ ба оби боқилӣ гарм карда бишустан, пас ба собун бурдан, то пок шавад”.

Аз илми фалоҳат /деҳқонӣ/:

“Бидон, ки гуфтаанд, ки дар он замин ки хоҳанд, ки некиву бадии ў бидонанд, ҷое ба миқдори ду газ ё се газ фуру баранд. Он гоҳ аз он гил ду-се пора гиранду дар об андозанд ва як соғт бигузранд ва баъд аз он оби софиро завқ кунанд. Агар таъми об хуш бувад, он замин нек бошад ва агар таъми об шӯру нохуш бувад, он замин ҳамчунон бошад”.

Гарчи ҷумлаҳои асарҳои илмии ин давра ба назар содда мерасанд, вале азбаски бо соҳти худ, ҷои аъзоҳои ҷумла ва баъзе шаклҳои феъл-хабар аз забони ҳозира фарқ мекунанд, дар ҳоҷдани аввал душворфаҳм менамоянд. Бисёре ҷумлаҳои асарҳои илмӣ ҳоси забони китобӣ буданд ва мисли ин ки дар забони зинда шояд ба қор бурда намешуданд.

Таъсири забони арабӣ, ба гумони мо, на танҳо дар лексика, балки дар соҳти ҷумлаҳо ҳам ҳис карда мешавад. Тарчима аз арабӣ, таълим ба забони арабӣ, шиносии аҳли илму адаб бо забону адабиёти илмии араб, ки яке аз забонҳои инкишофёфтаи ҳамон замон буд, ба бойшавии таркиби лугавии забони тоҷикӣ ва воситаҳои услубии забони адабии тоҷик бе таъсир намондааст.

Дар осори фалсафии Умари Хайём ду навъи истилоҳот аст: яке арабӣ, дигаре тоҷикӣ. Муаллиф дар рисолаи “Фӣ куллиёти вучуд” истилоҳоти арабиро айнан ба қор мебарад: афлок, уммаҳот, маволид, (набот, рустанӣ, гиёҳ), вочибулвучуд, силсилат-ут-

тартиб... Аз калимаҳои тоҷикию арабӣ калима, истилоҳ месозад: қисматпазир, хислатшинос, қисматнопазир.

Олим саъй намудааст, ки маъноҳо, мафҳумҳо, мазмунҳои фалсафиро бо калимаю истилоҳҳои тоҷикию арабӣ ифода кунад.

Дар “Наврӯзнама”-и Умари Хайём бисёр истилоҳҳои ситорашиносӣ ва номҳои бурҷҳои осмонӣ ва сайёраҳо ба арабӣ ва тоҷикӣ оварда шудааст: зуҳал, урмузд, муштарӣ, мизон, ҳамал, қавақиб номҳои қадимаи моҳҳои тоҷикӣ (форсӣ) бо шарҳашон: фарвардинмоҳ, урдибихиштмоҳ, хурдодмоҳ, тирмоҳ, мурдодмоҳ, шаҳривармоҳ, мермоҳ, обонмоҳ, озармоҳ, файмоҳ, баҳманмоҳ, исфандмоҳ оварда шудаанд.

Зиёд шудани истилоҳоти илмӣ арабӣ дар забони тоҷикӣ (дар осори ҳатгӣ) ба васеъ шудани алоқаҳои илмӣ адабӣ ва сиёсӣ иқтисодӣ Осӣи Миёна, Эрон бо мамлакатҳои араб, адабиёти илмӣ адабии забони арабӣ вобаста буд, аз тарафи дигар, шиносӣ аҳли илму адаби тоҷику форс ба забону адабиёт ва осори илмӣ арабӣ, ки яке аз забонҳои инкишоффтаи он замон буд, ба бойшавӣ таркиби луғавӣ забони тоҷикӣ ва воситаҳои услубӣ он бетаъсир наменд. Услуби илмӣ забони тоҷикӣ гарчи дар ин давра ҳудуди васеъ пайдо мекунад, вале тамоман аз таъсири забони арабӣ дар истифода ва истеъмоли истилоҳҳо ҳалос нашуда буд.

✓ ФАРҲАНҒУ ЛУҒАТНАВИСӢ ДАР АСРҲОИ XI-XII

Дар асрҳои XI-XII ҳамаи вилоятҳои музофотҳои Мовароун-наҳр Хурӯсон дар инкишофи забону адабиёт ва луғатнависӣ як хел рол набозидаанд. Фарҳанги аввалини тафсирии тоҷикӣ дар аввалҳои асри X навишта шуда будааст. Ин луғат фарҳанги Абуҳафси Сугдӣ будааст, вале он то ба замонҳо наомадааст. Дар бораи он дар муқаддимаи луғати “Фарҳанги сурурӣ” (1600) ва луғати “Фарҳанги Чаҳонگیرӣ” (1608) маълумот дода шудааст. Дар таълифи ин фарҳангҳо луғати Абуҳафси Сугдӣ ҳамчун сарчашма хизмат карда будааст.

Дар аввали “Лугати фурс”-и Асадии Тусӣ дар бораи фарҳанги Қатрон низ маълумот дода шудааст, ки он ҳам то ба замони мо нарасидааст.

Ҳамин тариқа то таълиф шудани “Лугати фурс”-и Асадии Тусӣ ду лугат навишта шуда будааст.

“Лугати фурс” калимаю истилоҳоти гуногунро дар бар мегирад: Исмҳои хос, номҳои асотирӣ (Аждаҳок - номи Заҳҳок) Чуллоб -номи шокир Шокири Бухорӣ.

Номҳои ҷуғрофӣ: Фарғона-вилояти дар байни Самарқанду Хитой, Харчик-биёбон дар роҳи Хоразм. Лексикаи мансуби меҳнату қору зиндагӣ: Ин ғуруҳи калимаҳо зиёда аз нисфи вожаҳои лугатро ташкил медиҳанд. Як қисми калимаю истилоҳҳо, номи асбобҳои зиндагӣ, номи мева, полиз: кубин-болғи чомашӯён, кананд-каланд, бошанг-бодиринг, сафча-харбузаи нопухта, ҳафтмағз-номи ҳалво, манда-мундӣ кӯзаи бедаста.

Номи олами ғиёҳу растаниҳо, ҳайвонот:

Номи рустаниҳо равшан баён нашудааст. Баъзе хусусият ва хислати рустаниҳо ва ҷонварон баён карда мешавад: нуск-наск, шорак-паррандаи хушхон, хашансор-мургаки обии сарсафед.

✓ Феълҳо (қариб 100-то), сифатҳои феълӣ (беш аз 40-то): феълҳо дар лугат дар шакли асоси замони ҳозира (алфанҷ-аз алфатан, алфанҷидан-андӯхтаи, гирд овардан), шахуд(аз феъли шахудан-ба нохун харошидан. Баъзе феълҳои (нуҳозидан-тарсидан, бийусидан-ташна мондан, кӯшидан) шарҳ дода шудаанд, ки баъдҳо аз истемол баромадаанд.

Як қисми лексикаи “Лугати фурс” калимаҳои лаҳҷаю шеваҳо ва забони гуфтугӯи мардум мебошанд: ковок, пушак (пилак), чароғина (шабтоб), яксун (яксон), чинол (чинор), остим (остин).

Дар “Лугати фурс” вариантҳои (гунаҳои) гуногуни ҳамон як калима дида мешавад: зароғанг, зароған (замини саҳт), кунчор, кунчора, кунҷол; кочор, косол, шудкор, шидёр, шиёр.

“Лугати фурс”-и Асади Тусӣ ба инкишофи баъдинаи фарҳангнависи таъсири калон расондааст. “Меъри Чамолӣ”-и Шамси Фаҳри Исфаҳонӣ асосан аз “Лугати фурс” нусхабардорӣ шудааст. Ба ҷои шеърҳои мисоли шоирони Моваро-ун-наҳру Хуросон шеърҳои худашро дар лугат ҷой медиҳад. Ҳофизӣ Убаҳӣ ҳам дар “Тухфат-ул-аҳбоб”-аш аз “Лугати фурс”-и Асади калимаҳои зиёдеро иқтибос намудааст.

Ҳамин тариқ дар асри XI аввалин лугати тафсирии тоҷикӣ навишта мешавад. Дар он бисёр калимаҳои номафҳум, калимаҳои маҳалҳои гуногун, ки дар ашъори шоирони Моваро-ун-наҳру Хуросон инъикос ёфта буданд, сабт гардида буд.

Ба воситаи ин лугат бисёр байтҳои устод Рӯдакӣ, инчунин бисёр калимаҳои тоҷикӣ маҳфуз монданд.

Барои таърихи забони адабии мо фарҳангҳои дузабона (арабӣ-тоҷикӣ) низ аҳамияти калон доранд, зеро як қисми лексикаи он тоҷикӣ аст. Мо таъсири дутарафаи ин забонҳоро мушоҳида мекунем. Лугатҳои дузабона дар асри XI пайдо мешаванд. Забони арабӣ ҳамчун забони дин, илм, адабиёт нуфузи калон дошт, бинобар ин, лугатҳои дузабона дар Осиёи Миёна пайдо шуд.

Аввалин лугати арабӣ-тоҷикӣ “Албулагот алмутарҷима фил-лугат” дар соли 1046 дар Хуросон таълиф шудааст. Дар ҳамин солҳо Абулфазли Байҳақӣ низ лугати арабӣ-тоҷикӣ навишта будааст.

Дар асри XII Абулфазли Майдонӣ лугати дузабонаи “Китоб-ус-сомӣ фил-асомӣ”-ро менависад. “Муқаддимат-ул-адаб” ном лугатро Замахшарӣ Хоразмӣ менависад. Бӯ Ҷаъфараки Байҳақӣ “Тоҷ-ул-мусодир” ном лугатро менависад. Ин лугатҳои дузабона асрҳои зиёд аҳамияташонро аз даст надоданд ва барои фарҳангнависони баъдина хизмат намуданд.

Лугатҳои аввалини дузабонаи арабӣ-тоҷикӣ (асрҳои XI-XII) бештар аз руи мавзӯ тартиб ёфтаанд. Калимаҳо дар фарҳангҳо

на аз рӯи алифбо, балки аз рӯи маъно ва мувофиқи наздикии семантика ҷой дода шудаанд. Масалан, калима ва мафҳумҳои фалак, осмон, узвҳои бадан.

Фарҳанги “Муқаддима-ул-адаб”-и Замахшарӣ ва “Китоб-ус-сомъ фил-асомъ”-и Майдонӣ аз рӯи ҳамин равиҷ сохта шудаанд.

М У Н Д А Р И Ч А

Инқишоф ва тавсияи забони адабии дар асрҳои XI-XII ва появтидони асри XIII.....	3
Лексика.....	14
Иқтибоси каллимаҳо.....	18
Мухтасар дар бораи забони назм дар асрҳои XI-XII.....	22
Баъзе хусусиятҳои грамматикӣ.....	41
Баъзе мулоҳизаҳо дар бораи забон ва услуби осори мансур.....	45
Забон ва услуби насри бадеӣ дар асрҳои XI-XII.....	46
Баъзе мулоҳизаҳо дар бораи забон ва услуби насри мавзун.....	59
Забон ва услуби осори таърихӣ.....	68
Забон ва услуби аҳли тасаввуф, осори диниву панду ахлоқӣ.....	79
Инқишофи забон ва услуби осори ғамӣ.....	85
Фарҳангу лугатнависӣ дар асрҳои XI-XII.....	91

С. ҲАЛИМОВ

**ТАЪРИХИ ЗАБОНИ
АДАБИИ ТОҶИК
(АСРҲОН XI-XII)**

Ба матбаа 15.06.2002 супорида шуд. Когази офсетӣ. Гарнитураи
алабий. Ҳаҷм 6,0 ҷузъи ҷопӣ. Адади нашр 300. Супориши №27.